

ПАРТИЯ «АЛАШ» И ВОЗРОЖДЕНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ. К ОБРАЗОВАНИЮ КАРА-КЫРГЫЗСКОЙ АО

Курманов Зайнидин Карпекович

д.и.н., профессор, Академик Академии истории и общественных наук РК, проректор по науке Дипломатической академии МИД Кыргызской Республики, e-mail: bethovenzk1955@gmail.com

Статья к 160 – летнему юбилею выдающегося государственного и общественного деятеля, основателя движения-партии «Алаш» Алихана Букейханова.

Термин «возрождение» означает, что речь идёт о повторном создании кыргызской государственности. Первое упоминание (Владение Гегунь, Гяньгунь, Хагас), которое относится к 201 г. до н.э., а второе – к 7-13 вв. (Кыргызский каганат), называемый в источниках как «Божественное государство», «Богом хранимое государство». Среди учёных-историков также имеется мнение, что кыргызская государственность этого периода продолжалась вплоть до 18 в.

Более того, также есть мнение учёных-историков, что кыргызская государственность продолжалась с древнейших времён непрерывно. В составе других империй и государств, одним из которых было Кокандское ханство, завоёванные Российской империей в 19 в.

1. Национальные политические элиты восточных колониальных окраин Российской империи в конце 19 - нач. 20 вв. выносили идеи образования государственности на основе идей панисламизма (Джамаль Аль Шума Аль Афгани) и пантюркизма (Исмаил Гаспры). Они и легли в основу политической деятельности джадидов, партий «Алаш», «Шуро-Исламия», «Туран» и других «националистических» в добром смысле слова политобразований.

Ошибочно считалось и считать, что политические элиты Туркестана не имели собственных программ по национальному вопросу и политическому преобразованию края.

2. Например, в программе партии «Алаш», принятой на II съезде партии в 1917 г., ставилась цель построения демократической России, как «федерации малых государств», основанных на принципах разделения ветвей власти.

3. В 1917-1920 гг. эти партии работали в названном выше направлении. Были созданы «Тюркские автономии» с центром в Коканде («Кокандская автономия») и Семипалатинске («Автономия Алаш»).

Первая была разгромлена большевиками в зародыше в 1918 г., спустя 3 месяца после образования, а вторая ликвидирована в 1920 г. В первом «проекте» сообща участвовали пантюркисты, так и панисламисты, которые на юге Туркестана в Фергане были достаточно влиятельной политической силой.

Лидерами движения выступали известные казахские политики Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Мухамеджан Тынышпаев и их кыргызские союзники и сопартийцы Абдыкерим Сыдыков, Ишеналы Арабаев и Иманалы Айдарбеков.

С разгромом Кокандской автономии здесь начинается широкое антисоветское басмаческое движение.

4. В 1920 г. коммунисты, разделявшие идеи пантюркизма, пытались создать Тюркскую республику (вместо Туркестанской АССР) и Тюркскую компартию, но безуспешно.

Большевики продолжали рассматривать пантюркизм как враждебный себе «буржуазно-националистический» проект.

5. В.И. Ленин в письме «К коммунистам Туркестана» в 1920 г. предлагает образовать в Средней Азии по национальному принципу 3 республики: Киргизию (Казахстан) (быв. Казахское ханство), Узбекию (быв. Кокандское ханство) и Туркмению (быв. Хивинское ханство).

О существовании других крупных народов, он скорее всего не знал. Как, впрочем, и многое другое. Ведь он был юристом, а не историком.

Наций в Туркестане в то время ещё не существовало, их формирование идёт до сих пор. Но Ленин, представлявший собой европейскую леворадикальную, социал-демократию, проигнорировал это обстоятельство, на которое обращали внимание туркестанские политические элиты.

В Европе, чей опыт заимствовал Ленин, предлагая свой план образования советских республик, как известно, национальные государства начали складываться лишь в 17 в. по итогам Семилетней войны, положившей начало образованию Вестфальской международной системы.

6. В декабре 1920 г. образуется Киргизская (Казахская) АССР со столицей в г. Оренбурге. Проект создания общетюркской автономии «Алаш» большевиками был отменён и закрыт.

7. Тогда кыргызская политическая элита в 1921-1922 гг. предлагает создать в Туркесреспублике Кара-Кыргызскую Горную область.

Абдыкерим Сыдыков, ставший лидером кыргызской элиты, добивается согласия официальных властей Верного и Ташкента на проведение Учредительного съезда и создание Кара-Кыргызской Горной области. В процессе обсуждения этой идеи сторонники высказывались вплоть до образования Кыргызской Республики.

8. 4 июня (этот день объявлен Днём кыргызского парламентаризма) 1922 г. в Пишпек прибыло 425 делегатов, представлявших 10 национальностей, чтобы провозгласить образование ККГО. Но проект был приостановлен Сталиным в связи с поступившем на его имя доносом от группы Худайкулова-Бабаханова, в котором организаторы съезда голословно обвинялись в контрреволюционных кознях и намерениях.

9. В Пишпек прибыла комиссия из Москвы, чтобы изучить ситуацию. В результате А. Сыдыков и И. Арабаев были исключены из партии, отозваны из

Пишпека и отправлены на работу в Ташкент, больше напоминавшую почетную политическую ссылку.

Из партии также был исключен и возбуждено уголовное дело только против Касымбая Тельтаева, авторитетного кыргызского политика из Прииссыккуля, активно участвовавшего в реализации проекта создания Горной области.

10. По итогу «Горного съезда» в Туркестан была отправлена московская комиссия, которая должна была уточнить этнографическую карту края, ибо выяснялось, что в ленинском плане размежевания Туркестана учитывались не все народы. Например, вне поля зрения остались кыргызы, таджики, кара-калпаки, сарты, кипчаки и другие народы.

Но в итоге работы комиссии учли только интересы первых трёх. Сарты, кыпчаки и другие не получили право на самоопределение.

11. В 1924 г. под эгидой Сталина начинается процесс национально-государственного размежевания Средней Азии, в ходе которого были образованы Узбекская и Туркменская ССР, Таджикская АССР в составе Узбекской ССР, Кара-Калпакская АО в составе Киргизской (Казахской) АССР, а также Кара-Кыргызская АО в составе РСФСР.

В комиссию по национальному размежеванию Туркестана от кыргызов были включены И. Айдарбеков, Ю. Абдрахманов, Р. Худайкулов и Д. Бабаханов.

Созданы властные партийные и советские органы республик и областей.

12. По источникам также известно, что полученный кыргызами статус «автономной области» не удовлетворил местные политические элиты, в результате чего была сразу же начата работа по преобразованию области в республику.

В нач.1925 г. накануне Первого учредительного съезда Советов ККАО, состоявшемся в марте, была создана комиссия по разработке Конституции (Положения) автономной области, разработавшая проект, где исполкому Советов ККАО придавался статус «Центрального Исполнительного Комитета союзных республик» и полная самостоятельность в решении вопросов внутренней политики. Однако, этот документ не был принят или принят со скандалом, ибо стенограмма заседания съезда по этому вопросу, была изъята из всех сохранившихся экземпляров стенограмм Учредительного съезда.

Впоследствии попытки принятия Конституции Киргизской АССР предпринимались на очередных съездах Советов Кыргызской АССР в 1927 и 1929 гг. Однако, Конституция, все же принятая на II съезде Советов Кыргызской АССР, так и не была утверждена ВЦИК РСФСР. Скорее всего по причинам неопределенности правового статуса советских автономных образований.

Кыргызские законодатели, вероятно, искренне верили, что сами смогут устранить эту правовую брешь в советском законодательстве.

13. В 1925-1926 гг. решением ВЦИК РСФСР ККАО была преобразована сначала в КАО, а затем в Кыргызскую АССР, а в декабре 1936 г., в связи с принятием новой Конституции СССР, в Кыргызскую ССР в составе СССР.

14. И, наконец, 31 августа 1991 г. в результате распада СССР Жогорку Кенешем была провозглашена независимая Республика Кыргызстан, переименованная позже в Кыргызскую Республику.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ҚАНАТТЫ СӨЗДЕРІ

ЖАҢА ЖЫЛ

Ифрат һәм Дижле өзенінің өлкесі Месопатамида Иса пайғамбар тумастан 4 мың жыл бұрын Вавилония һәм Ассирия атты екі мемлекет болған еді. Осы екі халық осы күнгі қытай һәм фин халқымен қандас моңғол еді, Вавилония халқын тарих Халдей деп те кетеді. Осы Халдей жылы аймен есепке алынушы еді: бір жыл 12 ай, бір ай 28, 29 һәм 30 күн деп. Бір жылдың қалған күнін 13-нші ай қылып қосушы еді. Халдей жерін парсы алған соң парсы календары (Римлатын тілінде айдың алдыңғы күні «календа», осыдан уақыт есебі Еуропаша календар) Халдейден ауысқан. Парсы жұрты мұсылман болған соң мұсылман календарына құл болды. Халдей жаңа жылы жазғы тұрғы күн мен түн теңелетіннен басталушы еді. Бұл күнді парсы тілінде «Наурыз» дейді, жаңа жылдың басы дейді. Жаңа жылда халық қуанып, бір-біріне гүл, жұмыртқа сыйлаушы еді. Парсы ақыны Хафиз жаңа жыл мейрамын неше буын қылып мақтайды.

Біздің түрік жұрты сол Халдей заманынан бері моңғолмен жасап, аралас тіршілік етіп келеді. Біздің жаңа жылдың да шыққан жері осы айтылған екі өзен өлкесіне барады-ау деймін.

Бір жылда жер күннен бір айналып, баяғы орнына қайта келеді. Бір күнде жер өзінен өзі арбаның дөңгелегінше айналып орнына келеді. Бір жылға түгел күн келмейді. Біздің орыс патшалығы ұстап отырған календары, Рим патшасы Иули осы уақыт есебіне халқын аударғаны үшін «Иулиан календары» дейді. Бұл календарда ғинуар 31, иун 30, иул 31, ауғұст 31, сентябр 30, октиабр 31, ноиабр 30, декабр 31 күн болады. Бұлай болған соң жыл 365 күн болып шығады. 365 күнде жер күннен айналып бола алмайды. жер күннен айналып болуына 365 толық тәулік, тағы бір шиек тәуліктен азырақ уақыт керек. Иулиан календары, өзге сөзбен ескі стил, бір жылды 365 тәулік һәм бір шиек тәулік қылып есептейді. Бұл екі жылдың арасы мынау: 128 жылда календар жылы күн жылынан бір тәулік кейін қалады. Ескі стил жылы 365 тәулік бір шиек дедік. Үш жыл өткізіп, төртінші жылы феурал айын 29 қылып сайлайтыны осы төрт ширекті қосып алғаны: феурал айы 29 күн болатын жылды орысша «высокосни» дейді. Жыл сифрының кейінгі екі сифры төртке дәл бөлінсе жыл высокосни, мысалы 1912, 1916, 1920, 1924, 12, 16, 20, 24 төртке дәл бөлінеді.

Еуропада «Григориански» календары өзге сөзбен жаңа стил, жаңа стил жолын жасатқан Григори деген Рим папасының атынан шыққан. Бұл жаңа стил жылы да күн жылынан шабан, бірақ бұл шабандық тым аз: 4241 жылда есеп жылы күн жылынан бір тәулік кейін қалады. Күн жылынан қалмаймын десе ескі стилді алып отырған халық 128 жылда, жаңа стилді алып отырған халық 4240 жылда бір тәулік қосып алады. XIX ғасырда осы екі стил арасы 12 тәулік еді. Бізде 7-нші март болса, жаңа стил Еуропада 19-ншы март еді. XX ғасырда жаңа стил кемде келе жатқан бір тәулігін қосып алды. Енді екі стил арасы 13 күн болды.

Мұсылман болмас бұрын араб жылы 12 ай, бір ай 29-30 тәулік еді, күн жылына жанамын деп һәрбір үш жылда бір ай қосып алатын болды. Халифа

Рашиддин заманында мұсылмандар бұл есепті өшіріп, хиджараттың басталуынан есеп қылуды ұнатты. Бұл ай жылы күн жылына жанаспайды.

Иапония 1872-нші жылдан, Корея 1892-нші жылдан бері жаңа стилге кірді. Түбінде екі осы ескі һәм жаңа стил барша мәдени халыққа кіретін жол болар.

Енді бір-екі ауыз сөз жаңа жыл туралы.

Мұсадан бері еурей жаңа жылы марттан басталады, Римде жаңа жыл март еді.

Біздің қазақ жаңа жылы мартта болғаны адасқан емес. Жаңа жыл мартта болса, күн мен түн тең болғаннан бастау керек. Ескі стилде бұл күн 9-ншы март болады.

«Қазақ» газеті, № 53. 1914 жыл
Самар қаласы.

* * *

Ұлт көсемі, қазақтың ұлық көсемі Әлихан Бөкейханның туған күні болған соң, оқырман назарына қазақтың аса көрнекті саяси тұлғасы, мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, сан қырлы талант иесі Әлихан дананың ұлтты ұйыстырар, халықты бірлікке шақырар маржан сөздерін ұсынамыз.

Тірі болсам, хан баласында қазақтың хақысы бар еді, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын.

* * *

Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық, саясат ісін ұғынбаса, тарих жолында тезек теріп қалады.

* * *

Жер десе дірілдемей болмайды: жер мәселесі – өмір сүру мәселесінің зоры.

* * *

Еуропа «мәденимін-мәденимін» деп мақтанғанымен, мәденилігі ұсталықта ғана, мінезі хайуандық сипатынан қайтқан жоқ.

* * *

Өз күшіне сенбеген халық та, адам да ешқашан өмір бәйгесін ала алмайды.

* * *

Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын да алып жүре алмайды.

* * *

Біздің іздегеніміз – Алаштың аты бәйгеден келгені. Тірі болсақ, алдымыз үлкен той. Алаштың баласы бұл жолы болмаса, жақын арада өз тізгіні өзінде бөлек мемлекет болар.

* * *

Ұлтына, жұртына қызмет ету – білімнен емес, мінезден.

* * *

Бостандыққа апатарын жалғыз жол – ұлттық ынтымақ қана.

* * *

Қазақты автономия қылсақ, Қараөткел – Алаштың ортасы, сонда университет салып, қазақтың ұл-қызын оқытсақ, «Қозы Көрпеш – Баянды» шығарған, Шоқан, Абай, Ахмет, Міржақыпты тапқан қазақтың кім екенін Еуропа сонда білер еді-ау.

* * *

Жүйрік, қыран күшін қиянға салса, жұрт мақсатын орнына апарса, мұнан артық не бақыт бар, бауырлар!

* * *

Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмесін.

* * *

Кейінгіге ғибрат аларлық үлгі тастап кетіп, алғыс алармыз ба? Жоқ, далаға лағып, жөнсіз кетіп, қарғыс лағнет аламыз ба? Кеудесінде көзі бар адам көп ойланарлық жұмыс.

* * *

Біздің кемшілігіміз – әркім тарих арқалатқан жүкті белгілі жерге апармай, соңындағыларға тастап кететіндігі.

Қазақтың оқыған азаматтары, қазаққа осындайда қызмет етпегенде қашан қызмет етіп, пайдамызды тигіземіз?!

Қазақ-ау! Түзуің бірігіп жұрт үшін қам ойлайтын кез келген жоқ па?!

* * *

Ғұмыр бәйгесінде біздің қазақ тілі өз бәйгесін алар!

Ұлттың жоғын ұйықтап жүріп емес, ояу жүріп іздеу керек.

* * *

Мен қазақ халқын Совет билігіне қарсы күреске бастадым.

* * *

Мен ешқашан Совет өкіметін сүйген емеспін, бірақ мойындадым.

* * *

Алыспаған, жұлыспаған бостандық атына мінбейді, бұғаудан босамайды, ері құлдықтан, әйелі күндіктен шықпайды, малына да, басына да ие болмайды.

* * *

Рухани мәдениеттің бір белгісі – жұрт баласына жалпы оқу, газета, кітап оқып, ғылым жолын тану, қол жеткені ғылым жолында ізденіп, адам баласына жақсылық жол ашу.

Ғұмыр тартыс-талас, ғұмыр жүзінде орын аламын десең ұсталық, жиһатшылық зор мақсат. Таласып талпынбаған кісіге де, халыққа да тәмәм қасқыр арасында бәйге жоқ.

Әр ұрпақ өзіне артылған жүкті жетер жеріне апарып тастағаны дұрыс, әйтпегенде болашақ ұрпағымызға аса көп жүк қалдырып кетеміз. Кейінгі ұрпақ не алғыс, не қарғыс беретін алдымызда зор шарттар бар.

* * *

Қазақ хандығы халық арасына ғылым таратып, жұртты ағартудың ретін білмесе де, өзінде дін бастықтары, діни мекемелері, мүфти, қазы, имам секілді рухани адамдары болуы шы еді.

* * *

Мен Алтайдан Оралға, Сібір темір жолы торабынан Омбыға дейінгі кең кеңістікті мекендеген 4 миллион қазақ халқының өкілімін.

Не балаларға сабақ беріп, не жорналға, газетке мақала жазып Алашқа қызмет қылмасақ, не қазақ тілінде кітап жазбасақ, өзге жол бізге бөгеулі ғой!

Қазақ елі – ақылы кірмеген жас бала сияқты. Баланы құшақтап сүйіп отырсаң, төсіңе сиіп жібереді. Қазаққа тиме, өмір, тұрмыс, ғылым көрсетеді, үйретеді.

* * *

Мәдени жұрттар балаға кіші бір жасында тегіс егеді. Осымен нағыз шешектен өлу мәдени жұртта аз болады.

* * *

Оқуда жүрген жастарға жәрдем қылу жұрт борышы деп білсек, бұған мойын ұсынсақ, енді мұны енді мұны іске айналдыру шарасын қылу керек. Бізден рухани мәдениеті озған жұрттың бұл туралы салған қысқа жолы бар. Біз де сол жолға түсу жөн.

Жәрдем қауымының ісін бастауға, атқаруға таза пікір, талап, жаһұт қана шарт. Менің жоруымша, бұл іс қолынан келетін жігіттер қазақта осы күні бар.

* * *

Өлеңді ақын сынағаны жөн. Оқушы – жазушы, ақын болмаса да, ақын сөзінде болар сынға санатында мүшелер болатын. Орыста Пушкин, Лермонтовты сынға салып, жұртқа жайған Белинский сөзге ақын емес, ойға ақын еді. Шәкәрім Пушкин болмас, біз Белинский болмаспыз.

Мәдениет өмірі – құдірет әмірі. Түйені жетелей білсең, жүк аумай Алтай, Тарбағатай, Алатау, Шыңғыс асасың. Ғылым – аспанда жарқыраған жай отын қолдан істеп алып, телеграммаға хабаршы, теміржолға, трамвайға ат. Жарты кезден жуан зеңбірекке мерген қылып отыр. Әр нәрсені амалын біліп, өз орнына

жұмсаса, іс көркейеді. Мал бағуға жұрт шебер болған соң, осы малды қазақ айналдырғаны жөн.

Надан жұрт алдыңғы мәдени жұрттың киіп тастаған ескісін кимек.

* * *

Қазақ жерін мұжыққа алғанда қазаққа көп кемшілік келтіреді, бұрын жерді қазақтан жері жоқ мұжыққа береміз деп алушы еді. Енді қазақтан алған жерді Еуропада өз жері көп дворян-помещиктерге беріліп жатыр.

* * *

Жүзден астам жыл бұл жерге қазақтың кірі, қызметі сіңген. Бұл жерде Астрахан қазақтары 114 жыл кір жуып, кіндік кескен. Ол алынатын жерде неше мың салаулы үй, қора-қопсысы бар. Жұрт қадірлеген бейіт бар. Қанша мың адам шаруасын істеп күн көрген, пішендік, егін жай, мал өрісі осы жерде.

* * *

Ертіс қазақтары пайдаланып отырған «Он шақырым» дейтін жер Сібір казагына кетті. Астрахан жері мен «Он шақырым» жерінің арасы алыс жатыр. «Он шақырымдағы» қазақтар Сібір казагына аренда төлейтін. Астрахан жері – қазақ жері.

* * *

Көбің әлі жассыңдар. Біздің ақылымыз: мұндағы маржаларға [жезөкшелер] жолай көрмеңдер. Мұнан құтылудың бір шарасы: шаршағанша жұмыс қылу. Өздеріңді өздерің билей алмасаңдар, ауру жұқтырып, бірінші өздерің қор боласыңдар, екінші – елге, үйлеріңе алып қайтасыңдар.

Білесіңдер, біздің елде докторлар кем, ауруды жайып, елдің елдігін кетіресіңдер. Мұны ойлаңдар. Халқымыздың гүлі, үміті сендерсіңдер.

* * *

Жер десе дірілдемей болмайды. Сонда да жер мәселесі негізгі ғұмыр мәселесінің ең зоры. Жер ісін «ала қашты, тартып алды, тиіп кетті» қылмай, ақылмен, сабырмен атқарған оң.

«Қазақ-ау! Оян! Мұжық көші жүріп кеткенде жұртта қалып жүрме! Мұжық көрші отырып, бостандық, құрдастық, туысқандық шарапатын пайдаланғанда, ілгері басқанда, мүйізге ұрған сиырдай шыр айналып, кейін қайтып, көрші жұртқа балаңды жалшы, малшы құл қылып беріп, жұрағаттың обалына, Алаштың баласы, қалып жүрме!

«Біздің қазақ жұртына айтатын тілегіміз: биге таласпаңдар, биді таланға салмаңдар! Әділ бисіз жұрт жұрт болмақ емес. Таза би партияда да жоқ болады. Партия биі әділ болмайды.

«Англия биі» дегенде жер үстіндегі адам баласы ішкен асын жерге қояды. Англия биі бірауыздан партиясыз сайланады, әділ болады, адамнан қорықпайды.

Бұл күнге шейін біздің қазақта әділ би, көздің қарашығындай билікті орнына апаратын әкімші жоқ. Біздің қазақтың бүлініп жүрген бір себебі осы.

Алдымыз үлкен той. Жалпы жұрт жаңа болатын земствоға кіріспек.

Земство – жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс мекеме. Жұрттың көзі, жанашыры, күзетшісі, қамқоры, қорғаушысы. Тұрмыс-тіршілікте земство билемейтін іс болмайды.

* * *

Қазақ болып автономия боламыз десек, алдымызда шешуі қиын бір жұмбақ бар. Орал, Торғай, Ақмола, Семейде көп мұжық бізбен қоныстас...

Мұжықпен аралас қазақты тастап, алғы қазақ болып шығамыз десек, қазақ орыста қалады, қазақты бұл жерден көшіріп аламыз десек, бұл қазақ ата қонысынан көшпес, көшсе ақылсыздық болады.

Түбінде қазақ ұлты бір автономия бола қалса, іштегі орысты ала кетеміз бе деген үміт. Біздің қазақ ұлтының автономиясы енді тұрмыс халда туысқан автономиясы болар емес, жерге байлаулы автономия болмақ.

* * *

ПАРТИЯ «АЛАШ» И ВСЕРОССИЙСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ

Султан Хан АККУЛЫ

Кандидат филологических наук, Директор НИИ «Алаш» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Всероссийское Учредительное собрание – представительный орган послереволюционный России, избранный в ноябре 1917 г. и созданный в январе 1918 г. для определения государственного устройства России. Созыв Собрания был одной из первоочередных задач Временного правительства (*само название «временное» исходило из идеи «непредреши́нности» устройства власти в России до созыва Собрания*).

Изначально планировалось созыв Учредительного Собрания в максимально короткие сроки, о чём сообщалось в прокламации Временного Правительства от 6 (19) марта 1917 года [1]. Но само Особое совещание для разработки Положения о выборах было учреждено Временным правительством лишь 25 марта (7 апреля), то есть через месяц после Февральской революции.

Большая группа казахской национальной интеллигенции во главе с А.Н. Букейханом, Миржакыпом Дулатулы (Дулатов), Назиром Торекулулы (Тюрякулов) Февральскую революцию встретила в тылу Первой мировой войны под Минском (Беларусь). В телеграмме «Казахам (в ориг. «Киргизам»), свободным гражданам обновляемой России!» от 16 марта 1917 года, отправленной этой группой по 25-и адресам Степного и Туркестанского краев, отмечалось следующее:

«Взошло солнце свободы, равенства и братства для всех народов России. Необходимо казахам организовать для поддержания нового строя и нового правительства...»

КАЗАХИ ДОЛЖНЫ ПОДГОТОВИТЬСЯ К УЧРЕДИТЕЛЬНОМУ СОБРАНИЮ И НАМЕТИТЬ ДОСТОЙНЫХ КАНДИДАТОВ... Наш лозунг «ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА» и земля тому, кто извлекает доход из неё скотоводством и земледелием... Не бойтесь никого, кроме Бога!» [2].

Однако, подготовка к выборам депутатов Учредительного собрания растянулась на 9 месяцев, на что повлияли две крайне значимые причины. Первая из причин была в том, что новому Временному правительству России приходилось решать одновременно множество сложнейших и насущнейших вопросов – политических, экономических, социальных, национальных. Причём в условиях массовой безграмотности ($\frac{3}{4}$) населения страны, отсутствовали необходимые для выборов правовые и технические средства и органы, сама власть была неустойчивой, да ещё в обстановке незаконченной войны и т.д. [3].

Вторая причина заключалась в том, что разработчики стремились к созданию идеального и совершенного закона о выборах, что вызывало бурю недовольства в политических кругах послереволюционной России.

Важно отметить, что в состав Особого совещания по разработке проекта Положения о выборах Учредительного собрания были приглашены два казаха, профессиональных юриста Жаханша Досмухаметулы (*Джаганиша Досмухамедов*) и Уалитхан Танашулы (*Валидхан Таначев*).

Ж. Досмухаметулы (1887-1938 гг.) – после окончания юридического факультета Московского университета в 1910 году работал в судебных органах Уральска [4]. С 1912 года мировой судья на Алтае, с 1914-го – товарищ прокурора Томского окружного суда.

В ноябре 1917 года избран в депутаты Учредительного собрания [5] от Уральского избирательного округа по списку партии «Алаш», в декабре – комиссаром Временного Всеказахского Национального Совета (*Правительства*) Алаш Орда.

У. Танашулы (1887-1949 гг.) – выпускник Астраханской гимназии и юридического факультета Казанского университета (1912 г.); в 1910-1912 годах находился в странах Западной Европы. Депутат Учредительного собрания от Ордынского округа (*Букеевская орда*). В декабре 1917 г. на II Общеказахском национальном курултае (съезде) избран в комиссары Временного Всеказахского Национального Совета (*Правительства*) Алаш Орда [6].

В отсутствие необходимых для выборов условий выборы были назначены на сентябрь 1917 года [7].

После очередного (*второго*) правительственного кризиса, 8 августа Временным правительством было принято постановление о проведении выборов 12 ноября 1917 года, а сроком созыва – 28 ноября [8].

В ходе выборов законодательство о выборах грубо нарушали отцы-основатели советской власти в лице главы СНК В.И. Ленин. Он был внесён в списки кандидатов в Учредительное собрание от ЦК РСДРП(б) по пяти округам: Петроград, Петроградская губерния, Уфа, Балтийский флот и Северный фронт. Кроме того, его кандидатуру также ввели на выборы в Учредительное собрание по г. Москве, [9] что нарушало акт закона, позволяющего избрание максимум в пяти округах одновременно [10].

За время выборов большевистская власть осуществляла давление на избирателей, либо в форме юридического ограничения прав (*декрет о печати, де-факто вводивший цензуру*), либо в форме прямого правительственного давления, когда началось массовое закрытие газет и арест их распространителей [11], а также уничтожение оппозиционных типографий [12].

Имели место факты использования солдат для угроз, с требованием, чтобы избиратели отдали голос за большевиков [13].

В ходе подготовки выборов депутатов в Учредительное собрание были и другие не менее сложные задачи, самая значимой из которых – организация выборов. Избирательные участки и комиссии сталкивались с критической нехваткой юридически грамотных, или просто грамотных людей [14]. Поэтому к работе участков и комиссий привлекались судьи, учителя, порой дело доходило до назначения в комиссию учащихся старших классов. Невнесение граждан в

списки избирателей и невыдачи им именных удостоверений было ещё одной проблемой [15].

Очередной проблемой стала необеспеченность местных избирательных комиссий банальными расходными материалами - бумагой, карандашами, клеем и т.д., что не позволяло сформировать депутатские списки. По этой причине в ряде избирательных округов выборы были сорваны и перенесены на конец декабря 1917 года, в том числе Степном округе (*Акмолинская и Семипалатинская обл.*) и Закаспийской области [16].

Признанный самым демократичным в мире закон России о выборах, с другой стороны, усложнил проведение самих выборов, что стало одной из причин крайне низкой активности избирателей.

Каждый избиратель должен был заранее подать регистрационную заявку на участке, после чего получить образцы бюллетеней всех партий и объединений, которые подали заявку на участие в местных выборах.

На избирательном участке избиратель получал конверт, в который тот должен был вложить список тех кандидатов, за которых хотел бы проголосовать. В безграмотных по-русски округах использовалась система, где избиратель, используя шарики, должен был поочерёдно опустить их в урны, тем самым формируя список кандидатов. Такая сложная система способствовала тому, что большая часть избирателей попросту не успевала пройти весь процесс и зарегистрироваться. Эта ситуация часто поднимала волну протестов незарегистрированных избирателей. А появление в конвертах более одного списка, большое число голосов, а в ряде округов и областей – сами выборы в целом признавались недействительными.

В общей сложности, выборы растянулись на три месяца, где, например, выборы в ряде регионов, в том числе в Степном округе были назначены на февраль 1918 года, когда Учредительное собрание уже было разогнано [17].

Как подчёркивалось в цитируемой выше телеграмме от 16 марта 1917 года из Минска, казахский народ по инициативе и под руководством лидеров «Алаш» тщательно готовился к выборам во Всероссийское Учредительное собрание. Постановления всех без исключения казахских областных и одного июльского общенационального курултая были идентичны и обращены к предстоящему созыву с призывом провозгласить Россию демократической федеративной республикой [18].

Как и все подколониальные народы бывшей Российской империи, казахский народ и его лидеры не без основания возлагали огромную надежду на то, что Учредительное собрание признает его неотъемлемое право на самоопределение и возрождение своей национальной государственности. Поэтому созыв II-го общенационального курултая и образования (возрождения) национальной автономии (под автономией подразумевалось государство) связывали напрямую с созывом Учредительного собрания. *«На нас, избранных в Учредительное собрание членов партии «Алаш», – заявлял основатель и лидер движения и партии «Алаш» А. Букейхан, – падала задача добиться объявления автономии Казахстана. Движения за автономию имело место и в других*

национальных областях. Наша партия «Алаш» блокировалась с другими национальными партиями (Татарстана, Башикирии и др.).

Основой этих блоков было: совместное требование от Учредительного собрания автономии национальных областей в составе Российского [...] государства путём доверенности с российскими [...] партиями... Я лично по всем этим вопросам вёл переговоры, как представитель национальной партии «Алаш» и других национальных партий (л. 28), с членами Временного правительства Керенского, руководителями партий кадетов, меньшевиков и эсеров» [19].

Согласно закону о выборах, от 200 000 населения избирается один депутат. По расчётам лидера «Алаш» А. Букейхана в 1917 году численность казахов в 9 областях и одной губернии, в том числе Семиреченской, Сыр-Дарьинской областей, казахских уездов Самаркандской, Ферганской, Закаспийской областей Туркестанского края и Алтайской губернии, составляла 5,4 млн человек. Следовательно, - резюмирует А. Букейхан, - казахских депутатов должно быть 27, кандидатов в депутаты (для ротации) – 13-14. Таким образом, наших депутатов всего должно быть 40-41» [20].

В этой статье А. Букейхан на рассмотрение намеченного на 21 июля 1917 года I Всеказахского курултая (съезда) выдвинул список наиболее, на его взгляд, достойных кандидатов в депутаты Учредительного собрания из 43 человек. Первый общеказахский курултай, состоявшийся 21-26 июля 1917 года в Оренбурге, целиком одобрил этот список, который затем был опубликован в газете «Қазақ» [21].

Первый курултай также принял решение о создании национальной партии, которой в ходе организационного оформления было присвоено название «Алаш».

Все 43 кандидата баллотировались в депутаты Учредительного собрания по списку партии «Алаш» от следующих областей:

№ п/п	Области	Численность казахского населения (тыс. человек)	Количество предполагаемых депутатов
1	Семипалатинская	754	3-4
2	Акмолинская	557	2-3
3	Тургайская	486	2,5-2
4	Уральская	536	3-2
5	Закаспийская	82	0,5
6	Сыр-Дарьинская	1 021	5
7	Семиреченская	971	5-4
8	Ферганская	431	2
9	Самаркандская	91	0,5
10	Астраханская	320	2-1

Таблица общего числа депутатов, избранных в Учредительное собрание от коренного казахского населения и представителей других народов казахских областей:

№ п/п	№ избирательного округа	Округ	Депутаты (план.)	Депутаты (избранные)	Примечание
1	54	Закаспийская обл.	2	нет	
2	56	Самаркандская обл.	5	5	
3	57	Семиреченская обл.	6	6	
4	58	Сыр-Дарьинская область	9	нет	
5	59	Тургайская область	6	5	
6	60	Уральская область	6	7	
7	61	Ферганская область	10	10	
8	65	Аму-Дарьинский округ	1	нет	
9	69	Ордынский округ	2	2	
10	72	Степной округ (Акмолинская и Семипалатинская обл.)	13	нет	Выборы в перенесли сначала на 26-30.12.1917 г., затем на февраль 1918 г.
Итого:			47	33	

По свидетельству М. Шокая, «вся киргизская (казахская), относительно немногочисленная интеллигенция, стала под знамя [партии] «Алаш». Только несколько лиц, не принятых в эту партию из-за прошлой дореволюционной их деятельности во вред интересам народа, остались за бортом. Все киргизские съезды [курултаи], как областные, так и уездные и волостные, проходили под лозунгом [партии] «Алаш» [22].

Выборы в Учредительное собрание в перечисленных казахских областях, за исключением Акмолинской и Семипалатинской областей, состоялись 12-14 (25-27) ноября 1917 года, но уже при советской власти и под её диктовкой. Из-за перечисленных выше обстоятельств выборы в Сыр-Дарьинской и Закаспийской областях были сорваны, Акмолинская и Семипалатинская были ЦИК России объединены в один Степной округ, но выборы в нём сначала были перенесены на конец декабря 1917 года, затем – на февраль 1918-го.

По одним данным, в Учредительное собрание было избрано 347 эсера, 180 большевиков, 81 украинских эсера, 16 меньшевиков, 15 кадетов, 11 украинских социал-демократа, 4 народных социалиста, 62 мусульманина и т.д. При этом отмечается, что общее число эсеров составляет около 450 депутатов. [23] Из изначально запланированных 808 депутатов было избрано от 703 до 766 [24].

Более достоверным принято считать анализ РЦИОТ при ЦИК России, по которым было избрано 766 депутатов, из которых 374 эсера, 180 большевиков, 24 кадета, 22 меньшевика, 81 украинских эсера, 12 от ПАРТИИ «АЛАШ», 10 мусаватов, 25 федералистов и автономистов [25]. Даже с 12-ю депутатами партия «Алаш» заняла 8 место среди всех партий в России, участвовавших в выборах.

Как видно из вышеприведённых цитат, сведения об общем количестве избранных депутатов, особенно депутатов от казахских областей крайне противоречивы. Этому способствовала отсталая инфраструктура бывшей колониальной империи, которая не позволяла эффективно коммуницировать между округами из далёких азиатских окраин и ЦИКами, а также конфликты ввиду октябрьских событий и зимнее время года [26]. К примеру, по данным РЦИОТ при ЦИК России, партия «Алаш» получила 12 мандатов Учредительного собрания, но в списке его депутатов, размещённых на портале leninism.su фигурирует лишь имя Мустафы Шокая, избранного от Ферганской области по списку партии «Алаш» [27].

Между тем, за исключением трёх областей, от которых должны были быть избраны 12 казахских депутатов, но где выборы либо признаны недействительными (*Сыр-Дарьинская и Закаспийская обл.*), либо перенесены на более позднюю дату (*Степной округ в составе Акмолинской и Семипалатинской обл.*), от оставшихся 7 областей (*избирательных округов*) число депутатов должно было составить не 12, а по крайней мере 17. И это предположение целиком подтверждается сведениями из книги российского историка, профессора Льва Протасова «*Люди Учредительного собрания: портрет в интерьере эпохи*» [28]. Портал «*Хронос. Всемирная история в интернете*» [29] со ссылкой на эту книгу Л.Г. Протасова приводит полный поимённый список всех избранных депутатов Учредительного собрания с краткой биографической справкой в алфавитном порядке.

Так согласно списку Л.Г. Протасова, приведённому порталом «Хронос», в Учредительное собрание от казахов было избрано не 12 депутатов, а целых 20. Однако, надо отметить, что не все они указаны как выдвиженцы партии «Алаш». Соответственно практически все перечисленные на портале «Хронос» казахские депутаты Учредительного собрания, за исключением Абдурахманбека Оразайулы (*Абдурахман-бек Уразаев, 1888-?*) [30] и Серикбая Акайулы (*Сарыкбай Акаев, 1880-1937*), [31] были выдвинуты по списку партии «Алаш». А. Оразайулы, С. Акайулы, а также М. Шокай (*Чокаев, 1890-1941*) [32] были избраны в Собрание по общеферганскому списку мусульманских организаций под № 2. М. Тынышбайулы (*Тынышпаев, 1880-1937*) от Семиреченского округа по списку блока социалистов № 2. [33] По единому списку № 3 блока партии «Алаш» и Семиреченского казачьего войска в Собрание были избраны четверо – Садык Аманжолулы (*Садык Аманжолов, 1889-1941*), [34] Ыбырайым Жайнакулы (*Ибраим Джайнаков, 1885-?*), [35] Диор Саурамбайулы (*Саурамбаев, 1869-?*) [36] и семиреченский казак Степан Шендриков (*1885-1936*) [37].

По данным Л.Г. Протасова и портала «Хронос», выдвинутые партией «Алаш», но не указанные партийная принадлежность Губайдолла Алибекулы (*Гайдолла Алибеков, 1871-1923*), [38] Жаханша Досмухаметулы (*1887-1938*), [39] Халел Досмухаметулы (*Досмухамедов, 1883-1939*), [40] Нургали Ипмагамбетулы (*Ипмагамбетов, 1883-1922*) [41] и Салимгерей Каратлеуулы (*Салимгирей Каратлеув, 1887-1938*) [42] избраны по списку № 1 уральского областного казахского (*киргизского*) комитета; Бахтыгерей Кулманулы (*Бахтыгирей Кулманов, 1858-1919*) [43] и Уалитхан Танашулы (*Валидхан Таначев, 1887-1949*) – от Ордынского округа (*Внутренняя или Букеевская орда*). [44] Непосредственно как депутаты Учредительного собрания, избранные по списку партии «Алаш», фигурируют – А. Байтурсынулы (*Байтурсунов, 1873-1938*), [45] Ахмет Биримжан (*Беремжанов, 1871-1927*), [46] Сагындык Досжанулы (*Досжанов, 1876-1938*) [47] и Габдолла Темирулы (*Абдулла Темиров, 1865-?*) [48]. Всего – 20 депутатов.

Среди казахских депутатов Всероссийского учредительного собрания, избранных как по списку партии «Алаш», так и по другим спискам, Алихан Букейхан, основатель и лидер национально-освободительного движения и партии «Алаш», отсутствует. Он баллотировался как кандидат по списку партии сразу в двух округах – Тургайского и Степного, объединившего Акмолинскую и Семипалатинскую областей. Выборы в Степном округе, как отмечалось выше, перенесли. Но в Тургайском округе список партии «Алаш» из 7 кандидатов одержал триумфальную победу. Примером триумфа «Алаш» могут послужить итоги Тургайской области (*округа*), где выборы прошли 12-14 ноября 1917 г. Например, в Тургайском уезде этой области на выборах фигурировали три списка: под № 1 список партии «Алаш», № 2 список партии социал-революционеров (*далее эс-эры*) и № 3 список партии социал-демократов (*с.-д. меньшевиков*). Из 68 000 избирателей уезда к урнам явилось 55 127 избирателей.

Из них 54 976 голосов поданы: за список № 1 партии «Алаш», 110 голосов за список № 2 партии эс-эров и за список № 3 социал-демократов (*меньшевиков*) – всего 41 голос [49].

В Иргизском уезде Тургайского округа (*области*) сложилась аналогичная ситуация: из 70 000 избирателей проголосовали 57 046 человек, из них за список № 1 партии «Алаш» 55 349 голосов, за список № 2 (*эсеры*) 181 голоса, за список № 3 (*с.д. меньшевиков*) – 1516 голосов [50].

Из 400 избирателей г. Иргиза (*всего 800 избирателей*), явившихся к урнам, 360 голосов было отдано за список «Алаш», остальные 40 голосов за списки эс-эров и с.д. меньшевиков [51].

Так в репортаже оренбургской газеты «Южный Урал» о II Общеказахском курултае (*съезде*), прошедшем 5-13(18-26) декабря 1917 года, сообщается, что А. Букейхан избран в члены Учредительного собрания от тургайской, акмолинской и семипалатинской областей. [52] Та же «Южный Урал», но уже в январском номере утверждал, что «*ввиду избрания комиссара Тургайской области Алихана Букейхана в члены Учредительного Собрания от Семипалатинской и*

Акмолинской обл., а равно и в председатели Народного совета Алаш Орды, в Семипалатинске от 22 декабря сложил с себя звание комиссара...» [53].

Наконец, третьим источником, подтверждающим мандат А.Н. Букейхана как члена (*депутата*) Учредительного собрания, является т.н. Государственное совещание, состоявшееся в сентябре 1918 года в Уфе, в работу которого допускались исключительно члены Учредительного собрания. В списке участников совещания А.Н. Букейхан вместе с Х. Досмухаметулы и Б. Жахандамулы (*Джахандамов*) фигурирует как представители Киргизского (*Казахского*) Правительства Алаш Орда, Имам Алимбекулы (*Алимбеков*) – как представитель Всекиргизского (*Всеказахского*) Народного Совета – той же Алаш Орды [54]. Если бы мандат А.Н. Букейхана, как и любого другого участника уфимского совещания, как члена Собрания не подтвердился, его не допустили бы на совещание. Остальные казахские представители (*А. Байтурсынулы, А. Биримжан, С. Досжанулы, Ж. Досмухаметулы, У. Танашулы, М. Тынышбайулы, С. Шендриков, А. Оразайулы, М. Шокай*) присутствовали как члены Учредительного собрания. Таким образом, в Учредительное собрание от партии «Алаш» и в целом от казахского народа вместе с А. Букейханом, И. Алимбекулы и Б. Жахандамулы было избрано по крайней мере *23 депутата*.

Но после захвата центральной власти в России большевиками и особенно в связи с их неожиданным поражением от партии эсеров в выборах в Учредительное собрание, вопрос об автономии казахских областей целиком зависел не от количества казахских депутатов, а от проигравшей эти выборы советской власти.

Свергнув Временное правительство путём вооружённого путча 25 октября (7 ноября) 1917 года и заняв его место, большевистская советская власть сама признавала, что является временным правительством до созыва Учредительного собрания. Об этом свидетельствуют, во-первых, постановления советского правительства, правда, принятые только в период между захватом власти в Петрограде и созывом Учредительного собрания, то есть с 25 октября по 26 ноября 1917 года. А также название официального печатного органа советского правительства отражало действительность – *«Газета Временного рабочего и крестьянского правительства»*, где публиковались все его постановления, декреты и циркуляры. Ниже приведём одно из последних постановлений большевистской советской власти как временного правительства:

*«Постановление ВРЕМЕННОГО Рабочего и Крестьянского
ПРАВИТЕЛЬСТВА от 26 ноября 1917 г. об открытии Учредительного
Собрания*

1. Первое заседание Учредительного Собрания собирается по приглашению комиссара над Всероссийской по делам о выборах в Учредительное Собрание комиссией по прибытии в Петроград более четырёхсот членов Учредительного Собрания.

2. Заседание открывается лицом, уполномоченным на то Советом Народных Комиссаров, при наличии в зале заседания не менее четырехсот членов Учредительного Собрания.

Председатель Совета Народных Комиссаров

Вл. Ульянов (Ленин).

*Комиссар над Всероссийской по делам о
выборах в Учредительное Собрание комиссией
Управляющий делами Совета
Народных Комиссаров
Секретарь*

М. Урицкий.

*Вл. Бонч-Бруевич.
Н. Горбунов» [55].*

Очевидно, по этой причине большевики были крайне заинтересованы в легитимизации своей власти решением Учредительного собрания – последней и единственной легитимной центральной власти послереволюционной России, о чём свидетельствует постановление от 27 октября 1917 года «*о производстве выборов в назначенный (свергнутым Временным правительством) срок – 12 ноября*» [56]. Также очевидно, что большевики решились на этот рискованный шаг из излишней уверенности в своей безусловной победе на выборах, для чего предпринимали все меры, вплоть до грубых нарушений закона о выборах. Но выборы завершились полной победой эсеров, которые вместе с украинскими эсерами получили более 50% мандатов Учредительного собрания, тогда как большевики набрали чуть больше 34% (по другим данным чуть более 38%).

Учредительное собрание собралось на первое своё заседание в Таврическом дворце (Петроград) в срок, назначенный предыдущим легитимным Временным правительством – 28 ноября 1917 года. Но большевистские депутаты бойкотировали не явившись на его первое заседание. Собрание не набрало кворум. На заседание прибыло менее, чем 400 депутатов, по разным данным - от 708 до 808. В связи с отсутствием кворума, оно закрылось.

Этот демарш большевиков окончательно разбил последнюю надежду на демократическое преобразование России и на созыв Учредительного собрания не только лидеров движения и партии «Алаш», но всех остальных народов послереволюционной России и ускорил процесс автономизации по всей бывшей империи. Другой веской причиной автономизации казахских Степного и Туркестанских краев стал переход Уфы (26 октября) и Ташкента (28 октября) под власть советов. Вслед за падением Временного правительства и вероломного захвата большевиками власти в Петрограде, а также перехода Уфы и Ташкента под контроль советов, А. Букейхан, продолжавший исполнять обязанности комиссара свергнутого Временного правительства в Тургайской области, в конце октября – начале ноября 1917 года собрал своих единомышленников по партии «Алаш» на экстренное совещание в своей резиденции в Оренбурге. По свидетельству бывшего председателя Башкирской автономии А.-З. Валидова, на совещании, продолжавшегося 2 дня, обсуждали ситуацию, сложившуюся в Казахских Степном и Туркестанском краях и России в целом в связи с захватом

власти большевиками. *«Решили сохранить верность идеям демократии и Учредительного собрания, не признавать [власть] большевиков, ориентироваться на Украину, осуществляющую политику областной автономной самостоятельности. Договорились в конце декабря в одни и те же дни созвать в Оренбурге казахский и башкирский курултай, в Туркестане также стать на путь борьбы за суверенитет»*, утверждал далее А.-З. Валидов, участвовавший на этом совещании [57].

В середине ноября газеты «Қазақ» (г. Оренбург), «Сарыарқа» (г. Алаш) и Бірлік туы» (г. Ташкент) опубликовали телеграмму лидеров «Алаш», в которой сообщалось о созыве в Оренбурге чрезвычайного общеказахского курултая (съезда). Курултай был намечен на 5 (18) декабря, в повестке дня которого стоял вопрос о создании национальной милиции для защиты отечества от интервенции советской власти. Организаторы пригласили по 2 делегата от каждого уездного и областного казахских комитетов [58].

Важно подчеркнуть, что под милицией подразумевалась национальная армия – первые регулярные вооружённые силы в истории Казахского государства. *«В вопросе о милиции вы меня не поняли, – заявил председатель Алаш Орды А. Букейхан в переговорах с правительством самопровозглашённого «верховного правителя России» и «диктатора» А. Колчака в феврале 1919 года, – Наша милиция – это войско. Оно уже фактически существует... Когда вы читаете сообщение об успехах на семиреченском фронте, то знайте, что эти успехи достигнуты благодаря нашим отрядам»* [59].

Как отмечалось выше, на экстренном совещании в резиденции А. Букейхана в Оренбурге участники договорились, что *«в Туркестане также стать на путь борьбы за суверенитет»*. Очевидно, целью совещания был перехват власти у большевиков в Ташкенте, или в противовес им образовать Национальную автономию Туркестана. Дальнейший ход событий в Туркестане подтвердил это предположение. После совещания М. Тынышбайулы (Тынышпаев), М. Шокай (Чокаев) и А.-З. Валидов из Оренбурга отправились в Ташкент, затем в Коканд.

26 ноября 1917 года, т. е. месяц спустя со дня прихода к власти России большевиков, в г. Коканде собрался IV Краевой чрезвычайный мусульманский курултай (съезд), который на заседании от 27 ноября *«выражая волю населяющих Туркестан национальностей к самоопределению на началах, возведённых Великой Российской революцией, объявляет Туркестан территориально автономным в единении с Федеративной демократической Российской Республикой, предоставляя установление форм автономии Туркестанскому Учредительному собранию»* [60]. Курултай также постановил назвать новое государственное образование «Туркистон мухториати» (Туркестанская автономия, или по-советски уничижительно «Кокандская автономия») [61]. Курултаем были избраны органы власти автономии. Представительным и законодательным органом должен был стать «Временный Народный совет» в составе 54 депутатов, исполнительным – Временное правительство, состоящее из 12 членов. Видные члены движения и партии «Алаш» М. Тынышбайулы был избран министром-председателем (премьер-

министром), министром внутренних дел мухтариата, М. Шокай – управляющим отделом внешних сношений (или министром иностранных дел), А. Оразайулы (Уразаев) – товарищем (заместителем) министра внутренних дел.

В день образования Туркестанской автономии, 28 ноября (11 декабря), в Петрограде первое заседание Учредительного собрания, не сумев собрать кворум из-за бойкота большевистских депутатов, закрылось.

Как было согласовано на экстренном совещании в Оренбурге, 5 (18) декабря 1917 года в Оренбурге началось заседание II Общеказахского курултая, по постановлению которого от 12(25) декабря была образована Национально-территориальная Автономия Алаш, имеющая все признаки самостоятельного (суверенного) государства. Курултаем так же был избран её Временный Всеказахский Национальный Совет (Правительство) Алаш Орда, на альтернативной основе из трёх кандидатов А. Букейхан был избран его председателем [62].

Следует особо отметить три факта, не потерявшие своего исторического и политического значения для тюркских государств даже спустя больше 100 лет. Первый факт: инициаторами образования и первыми руководителями Туркестанского мухтариата являлись деятели «Алаш». Второй факт: II Общеказахский курултай, наряду с областями Степного края (Акмолинская, Семипалатинская) и отдельными областями (Тургайская, Уральская обл.) фактически все субъекты Туркестанского края (Семиреченская, Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская, Закаспийская области), объявленные с 27 ноября 1917 года территорией Туркестанской автономии, провозгласил территорией Автономии Алаш. Третий факт: действующие премьер-министр – министр внутренних дел и министр иностранных дел Мухтариата М. Тынышбайулы и М. Шокай II-м Общеказахским курултаем были избраны в члены Правительства Алаш Орда [63].

Слияние не только Туркестанского мухтариата с Автономией Алаш, но и всех других тюрко-мусульманских народов либо в единое тюркское государство, либо в тюркскую федерацию или штаты был вопросом времени. Вопросы объединения лидерами тюркских народов обсуждались до и после прихода во власть большевиков, в 1918-1920 гг. Но перед единством тюркских народов стояло трудно преодолимое препятствие – советская власть.

Совет народных комиссаров России своим постановлением от 20 декабря дату открытия сессии Учредительного собрания назначил на 5 января 1918 года [64]. Но члены Правительств Мухтариата и Алаш, избранные в Учредительное собрание по списку партии «Алаш», ясно представляя обречённость Собрания на разгон, решили не присутствовать на открытии его сессии. И их опасения оправдались в первый же день заседания Учредительного собрания.

5 декабря 1918 года долгожданное Собрание провозгласило Россию федеративной демократической республикой, тем самым отказавшись от монархической формы правления, как того требовали все казахские областные и общенациональные курултаи (съезды) 1917 г., отменило частную собственность на землю. [65] Отмены частной собственности на землю упорно и

последовательно добивался лидер «Алаш» А. Букейхан начиная с 1906 года и она также была одной из трёх важных причин его выхода из рядов кадетской партии в 1917 г. [66]. Всероссийское учредительное собрание также успело призвать к заключению мирного договора. [67] Но оно отказалось рассматривать «Декларацию прав трудящегося и эксплуатируемого народа», которая наделяла бы Советы рабочих и крестьянских депутатов государственной властью, тем самым пытаясь сделать нелегитимными дальнейшие действия большевистских советов [67].

Большевики за этот отказ решили насильственно разогнать Учредительное собрание. Таким образом, 6 января 1918 года Россия лишилась последней и единственной легитимной власти. В условиях безвластия в России, Автономия Алаш трансформировалась в республику, обладающую всей полнотой государственной власти, то есть суверенитетом, не ограниченным внешними наднациональными органами власти. И Алаш Орда, уполномоченная курултаем *«вести переговоры о блоках (союзах, альянсах) с другими автономными соседями»*, в течение 1918-1920 гг. осуществляла самостоятельную (суверенную) внешнюю политику, ведя переговоры в условиях гражданской войны по вопросам о взаимном признании, военно-политическом союзе и совместной борьбе против советской власти. При этом Алаш Орда в своей внешней политике проявляла как твёрдую, незыблемую позицию в отстаивании национальных интересов Республики Алаш и верность постановлению II Общеказахского курултая, так и достаточную политическую гибкость, готовность к компромиссам.

Эта позиция Алаш Орды особенно ярко проявилась при первых внешнеполитических переговорах, причём с Советской властью, которую она не признавала со дня её захвата власти в Петрограде. Но тем не менее с целью защиты, сохранения возрождённого национального государства в условиях гражданской войны, Алаш Орда в марте-апреле 1918 г. вступила в переговоры с Советской властью, причём по инициативе большевиков. Но, как позднее писал А. Байтурсынулы в своей статье «Революция и киргизы», *«переговоры эти были скоро прерваны полным молчанием в ответ на предложенный Алаш Ордой проект условий соглашения»* [68].

Литература:

1. Милюков П.Н. История второй русской революции. В 3 ч. Ч. 1 / под ред. Л.М. Сурица М. — М.; Берлин: Директ-Медиа, 2017. — С. 71. (309 с.).
2. Бюллетень Семипалатинского областного исполнительного комитета. — 1917. — № 11.
3. Вишняк М.В. Всероссийское Учредительное Собрание — 478 с. — М: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2010. — с. 153 (478 с.).
4. Сарсенов А. Жаханша Досмухамедов — юрист, исследователь, общественный деятель. - Прикаспийская коммуна. — 2012. — 25.09.
5. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov.php
6. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tanachev.php

7. Первый Всероссийский съезд советов р. и с. д.: [Стенографич. отчет]: Т. 1-2 / Подготовил к печати В. Н. Рахметов; Центрархив. –Т.2. – 489 с. – Москва; Ленинград: Гос. изд-во, 1930-1931. (Л.: тип. Печатный двор) – с. 163.
8. Российский государственный исторический архив. - Ф. 1329. - Оп. 1. - Д. 1022. - Л. 159.
9. В.И. Ленин. Полное Собрание сочинений. Т. 50. – М: Госполитиздат, 1970. – С. 405 (623 с.).
10. Постановление Временного правительства от 20 июля 1917 г. «Об утверждении раздела I положения о выборах в Учредительное собрание» - <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5411/>
11. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 91. - Л. 130.
12. «Русское слово». - 1917. - 25 октября.
13. ГАТО. - Ф. 1068. - Оп. 1. - Д. 13. - Л. 133-134.
14. ГАРФ. - Ф. 110. - Оп. 1. - Д. 159.
15. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 156. - Л. 45.
16. ГАРФ. - Ф. 1810. - Оп. 1. - Д. 7. - Л. 123.
17. Большакова О.В. 98.04.010. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное Собрание история рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. — 368 С. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История. — 1998 — № 4. — с. 99-116.
18. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. Алматы: Мало издательство «Айқап», 1992. — Сс. 21-36, 46-53, 54-61, 62-75.
19. ЦА ФСБ РФ. - Следственное дело № 12066 по обвинению Букейхана А.Н. Р-34862. — Л. 28.
20. Қыр баласы. Қазақ депутаттары. — Орынбор: «Қазақ». — 1917. — 04.07. - № 235. — 2 б.
21. Алаш-Орда: Сборник документов... — Сс. 50-51.
22. Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы. Он екі томдық. — Алматы: «Дайк-Пресс», 2012. — Т. 9. — С. 243-244 (600 с.).
23. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 299-300 (368 с.).
24. Oliver H. Radkey Russia goes to the polls: the election to the all-Russian Constituent Assembly, 1917. — 477 p. — Ithaca; London: Cornell univ. press, 1989. — p. 71.
25. Протасов Л. Г. Всероссийское Учредительное собрание: История рождения и гибели. — М.: РОССПЭН, 1997. — С. 299-300 (368 с.).
26. Протасов Л.Г. Всероссийское Учредительное Собрание: история рождения и гибели. — М: РОССПЭН, 1997. — С. 93 (368 с.).
27. <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=6>
28. Протасов Л. Г. Люди Учредительного собрания. Портрет в интерьере эпохи. — М.: РОССПЭН, 2008. - 464 с.
29. <http://www.hrono.ru/avtory/index.php>.
30. http://www.hrono.ru/biograf/bio_u/urazaev.php

31. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/akaev_sd.php
32. http://www.hrono.ru/biograf/bio_ch/chokaev_m.php
33. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tynyshpaev_m.php
34. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/amanzholov.php
35. ГА РФ. Ф. 1810 - Всероссийская по делам о выборах в Учредительное собрание комиссия. - Он. 1. - Д. 369; Верный: Семиреченские ведомости. 15.10.1917.
36. http://www.hrono.ru/biograf/bio_s/saurambaev.php
37. http://www.hrono.ru/biograf/bio_sh/shendrikov_sn.php
38. http://www.hrono.ru/biograf/bio_a/alibekov.php
39. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov.php
40. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/dosmuhamedov_h.php
41. http://www.hrono.ru/biograf/bio_i/ipmagambetov.php
42. http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/karatleuv.php
43. http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kulmanov.php
44. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tanachev.php
45. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/baytursunov.php
46. http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/beremzhanov.php
47. http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/doszhanov.php
48. http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/temirov.php
49. Итоги выборов в Тургайской области. Тургайский уезд. - Оренбург: «Южный Урал», 1917. – 30.11 (13.12). - № 64. – С. 3.
50. Итоги выборов в Учред. Собр. по Иргизскому уезду Тург. Области. - «Южный Урал», 1918. – 01(14).01. - № 87. – С. 3.
51. Итоги выборов в Учред. Собр. по Иргизскому уезду Тург. Области. - «Южный Урал», 1918. – 01(14).01. - № 87. – С. 3.
52. Второй Общекиргизский и Третий Общебашкирский Съезды. - «Южный Урал», 1917. – 14(27).12. - № 75. – С. 3.
53. Новый комиссар Тургайской области. - Оренбург: «Южный Урал», 1918. – 01(14).01. - № 87. – С. 3.
54. Государственное совещание в Уфе. – Вестник Комитета членов Учредительного собрания. – 1918. – 18.09. - № 59. – С. 3.
55. «Газета Врем. Раб. и Крестьянок. Правительства». – 1917. - 28.11. - № 20. - С. 1.
56. «Газета Врем. Раб. и Крестьянок. Правительства». – 1917. - 28.10. - № 1. - С. 1.
57. Тоган Заки Валиди. Борьба народов Туркестана и др. восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Кн. I. – Уфа: «Китап», 1994. – С. 214-215 (394 с.).
58. Бекейханов Ә., Дулатов М., Байтұрсынов А., Бірімжанов А., Ғұмаров, Досжанов С. Орынбордан телеграм. – «Сарыарқа», 18.11.1917 г., № 20. – С. 1.
59. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Малое издательство «Айқап», 1992. - С. 142 (192 с.).
60. «Туркестанский вестник», 9 декабря 1917 г.

61. «Улуг Туркистон», 8 декабря 1917 г.
62. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Малое издательство «Айкап», 1992. - С. 69 (192 с.).
63. Алаш-Орда: Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Алматы: Малое издат. «Айкап», 1992. - С. 74 (192 с.).
64. Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства. – 1917. – 28.12. - № 42. – С. 1.
65. Луцкий Е.А Проект Закона о земле Всероссийского Учредительного Собрания (1917-18 гг.). - с. 102.
66. «Казак». – 1917. - 23.12. - № 256. – С. 3.
67. Законы и постановления, изданне от имени Учредительного собрания - <https://leninism.su/books/4149-vserossijskoe-uchreditelnoe-sobranie.html?start=5>
68. Байтурсунов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей». 1919.03.08. № 29. С. 3.

АЛАШ ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТҮРКІТАНУ

Қайырбек Ризабекұлы Кемеңгер

ф.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Қазақ әдебиеті кафедрасының доценті,
<https://orcid.org/0000-0003-0691-4527>, kemenger_kr@enu.kz

Кеңестік заманда саяси қуғын-сүргінге ұшыраған алаш оқығандарының еңбектері Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ғана жан-жақты зерделене бастады. Ол ізденістер, көбінесе, қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар аясында жүргізілді. Белгілі бір есімнің жеке ғылымның негізінде тұрғанын, дамуына қосқан үлесін көрсететін зерттеулер жарияланды. Алайда әлі де тұтас бір ғылымның бастауында саналуға тиіс есімдер лайықты аталып, еңбектері орынды пайымдалмады. Соның ішінде отандық түркітану ғылымының негізінде тұрған тұлғалар да өз дәрежесінде бағаланбады.

Қазақтың орысша білім алған тұңғыш ғалымы Шоқан Уәлихановтан кейін шығыстану ғылымының, соның ішінде түркітанудың қазақ жерінде негізін қалаған алаш оқығандары болды. Алаш қалам қайраткерлері мақалаларында, ғылыми-зерттеу еңбектерінде түркі халықтары және олар мекен ететін аймақтар, қалалар, мемлекеттер жайлы құнды мәліметтер ұсынды. Түркі халықтарының тарихынан, этнографиясынан, рухани мәдениетінен, әлеуметтік-экономикалық тұрмысынан қызық деректер келтірді. Ағартушылық идеяны жоғары ұстанған алаш оқығандары осылайша өзге жұрттың тарихын, тұрмыс-тіршілігін, мәдени өмірін зерттегенде алдымен туған халқының мүддесін ойлады. Бұл ізденіс нәтижесінен қазақ халқы сабақ алсын, өзінің болашақ даму жолына пайда көрсін деп есептеді.

Отандық түркітану ғылымының тарихында Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Х.Досмұхамедұлы, Н.Төреқұлұлы, М.Тынышбайұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Шоқайұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбанұлы, С.Садуақасұлы т.б. алаш оқымыстыларының есімдері аталуға тиісті деп санаймыз.

Түркологиялық зерттеулермен алаш оқығандары не үшін шұғылданды? Сол зерттеулерден нендей нәтиже күтті? Зерттеулерге мақсатты барды ма? Осы сауалдарға қысқаша тоқталсақ.

Түркітануды тілтанымдық, немесе, филологиялық ғылым деп түсінудің жаңсақ екендігін қазіргі зерттеулер көрсетеді. Осындай көзқарас патшалық Ресей заманында, Кеңес дәуірінде ғылыми ортада үстемдік етті. Ал алаш оқымыстыларының зерттеулерінде бұл көзқарас аңғарылмайды. Түркологиялық зерттеулермен ерікті түрде шұғылданған олардың еңбектерінде түркі халықтарының тарихы, этнографиясы, фольклоры, мекен ететін аймағы, саяси-әлеуметтік жағдайы, экономикалық-шаруашылық тұрмысы, болашақ тағдыры жан-жақты қарастырылды. Сондай-ақ, алаш зиялыларының еңбектерінде түркі қауымынан шыққан батырлар мен билер, қоғам және мемлекет қайраткерлері, ғалымдар мен оқымыстылар, өз ұлттарының тағдыры үшін күрес жолына барған азаматтар туралы да біршама мағлұмат бар. Осылайша, біз қазіргі дәуірде

кешенділік сипатқа ие болған әлемдік түркітану ғылымының болашақ даму бағытын ғасыр бұрын алаш қалам қайраткерлері аңғарғандығын байқаймыз.

Ұлт-азаттық Алаш қозғалысының саяси көсемі, көрнекті ғалым, мемлекет және қоғам қайраткері **Әлихан Бөкейхан** (1866-1937) еңбектерінде қазақ халқының ғана емес, сонымен бірге, туысқан түркі халықтарының да тарихына қатысты құнды мәліметтер мол кездеседі. Қазақтың тұңғыш кәсіби журналистерінің бірі болып саналатын қайраткер еңбектерінде 80-нен аса газет-журналдың атауы көрсетіледі. Яғни, Ә.Бөкейхан осынша басылымдарды оқыған, олардың бәрін зерттеу жұмысы мен мақалалары үшін пайдаланған деп айта аламыз. Ол газет-журналдардың ішінде Қазан, Уфа, Ташкент т.б. туысқан түркі халықтарының ірі орталықтарында жарияланған басылымдар да бар.

Түркі халықтары ішінен Ә.Бөкейхан: Анадолы түріктері, әзірбайжандар, татарлар, башқұрттар, қырғыздар, өзбектер, хакастар, алтайлықтар туралы мәліметтер жазып қалдырды. Мысалы танымдық «Хакас» атты материалда мынадай дерек келтіреді: «Хакасы являются тюрками. Они проживают вдоль рек Уйыс, Шолым, Абакан, являющихся притоками Оби и Енисея. В Енисейской губернии, в Минусинском уезде, всего в семи волостях сейчас их около 50 тысяч. Отличие в наших языках заключается в том, что в нашем языке есть слова арабского и персидского происхождения, тогда как у них присутствуют слова из монгольского языка» («Темірқазық» журналы, 1923 ж. № 2-3.) [1, 452-453 бб.]. Ә.Бөкейхан хакастардың тұрмыс-тіршілігі, өмір салты, шаруашылық кәсібі, мәдени-ағарту өмірі жайында танымдық ақпарат ұсынады. Хакас жерінен Катанов есімді ғалымның шыққанын, тіпті оның Сағай руынан екендігін жазады.

Отандық түркітану ғылымының бастауында ұлт ұстазы, алаштың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлының (1872-1937) есімі құрметпен аталады. Ол ұлттық қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың, соның ішінде тіл білімі, әдебиеттану, түркітану салаларының негізін қалап, болашақ қазақ ғылымының дамуына өлшеусіз үлкен үлес қосты. Ғылыми-әдістемелік еңбектерімен қалың қазақ арасында оқу-ағарту жұмысын жүргізіп, шәкірт тәрбиелеген А.Байтұрсынұлы ұзақ уақыт бойы тоталитарлық жүйенің жазықсыз құрбаны болып келді. Түркітанушы ғалым Т.Қордабаев алаш ағартушысы жөнінде былай деп пікір білдіреді: «А.Байтұрсыновтың ғасырымыздың бас кезінің өзінде-ақ әйгілі түрколог ретінде таныла бастағаны, академик Самойловтің оны профессор деп атағаны мәлім. Басқа түркі республикаларының көпшілігінде жергілікті халық тілін зерттеушілер орыс түркологтары болғаны, қазір де солар басшылық ететіні белгілі. Ал үстіміздегі ғасырдың басынан бастап, қазақ тілін зерттеуге орыс түркологтарының бірде-бірі араласқан жоқ. Араласпау себебі, олардан аспаса, кем түспейтін А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов сияқты ұлт кадрлары болды. Бұл — мақтанғандық емес, ақиқат шындық. Өз кезінде түркі республикаларында А.Байтұрсыновпен бой теңестіретін филолог саусақпен санарлықтай ғана болатын» [2, 6 б.].

Қазақ тіл білімі тарихында жазылған тұңғыш іргелі ғылыми еңбек саналатын А.Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» (қазақ тілінің сарфы) атты кітапшасы Орынбор қаласынан 1914 жылы жарық көрді. Еңбектің «Сөз басы»

деп аталатын кіріспе бөлімінде қазақ тілінің ерекшелігі және оның түркі тілдерінің құрамдас бір бөлшегі екендігі айтылады: «Қазақ тілі – түрік тілінің бір тарауы. Дүниядағы жұрттың тілі негізінде үшке бөлінеді: 1) түбіршек тіл, 2) жалғамалы тіл, 3) қопармалы тіл... Біздің қазақ тілі – түркі тілдің бір тарауы болғандықтан, жалғамалы» [3, 31 б.].

А.Байтұрсынұлы, сонымен қатар, ұлттық әдебиеттану ғылымының да негізін қалады. Ғалымның «Әдебиет танытқыш» атты зерттеуінде қазақ әдебиетінің тарихы үлкен екі кезеңге бөлініп қарастырылды: 1) Діндар дәуір; 2) Сындар дәуір [4]. Ұлттық әдебиетіміздің эволюциялық даму жолын, көркемдік-жанрлық ерекшелігін, танымдық-эстетикалық белгісін толық сипаттап аша алмаса да, бұлайша екіге бөліп қарастырудың өзін біз осы салада жасалған алғашқы тәжірибе, болашақ ізденістерге бағыт-бағдар деп бағалаймыз.

Қазақ әдебиетінің тарихы, оны дәуірлерге бөлу туралы жалпылама пікір ХІХ ғасырда жасаған орыс оқымыстыларының еңбектерінде, сондай-ақ Ш.Уәлиханов туындыларында кездесті. Ал қазақ тілінде мұндай алғашқы ізденіс алаш дәуірінде жүргізілді. Қазақ әдебиетін кезеңдерге бөлуге талпыныс жасаған алғашқы ғылыми көзқарас «Қазақ» газетінде жарық көрген Райымжан Мәрсекұлының (1879 – өлген жылы белгісіз) «Қазақ әдебиеті жайынан» атты мақаласында ұшырасты [5]. Бұл еңбекті таза ғылыми зерттеу деп танымасақ та, қазақ әдебиеттануында әдебиет тарихын дәуірлерге бөлуге арналған тұңғыш мақала деп білеміз.

Қазақ әдебиеттануы ғылым ретінде қалыптаспаған, ұлттық баспасөз үлгілері енді ғана шыға бастаған кезеңде жазылған алаш оқымыстысы Р.Мәрсекұлының мақаласында ұлт әдебиеті мынадай үш кезеңге бөлініп қарастырылады. Оның алғашқысы – ескі замандағы қазақ ішіне жазу тарамаған уақыттағы әдебиет, екіншісі – жазу тараған дәуірдегі мұра, үшіншісі – Абайдан кейінгі кезеңдегі әдебиет. Әдебиет тарихын дәуірлеуге қатысты жасалған алғашқы тәжірибе кейінгі уақытта көркемдік-жанрлық тұрғыдан толыққан әдебиетке де, салалана түскен әдебиеттану ғылымына да өз ықпалын тигізді.

Қазақ халқының тарихын ортақ түркілік дәуірден бастап зерттеу керектігін, оны дәуірлерге бөлгенде түркі халықтарына тән кезеңдерді атап отырып зерттеген үлкен оқымысты, мемлекет және қоғам қайраткері – Мұхаметжан Тынышбайұлы (1879-1937). Ғалымның төменде аталған еңбектерінде қазақ халқының және бірқатар түркі халықтарының ортақ түркі дәуіріне байланысты кезеңінен деректер ұсынылады: «Отзыв о труде А.П.Чулошникова по истории киргиз-казакского народа», «Материалы к истории киргиз-казакского народа», «Киргиз-казаки в 17 и 18 веках» (дополнение к «Материалам к истории киргиз-казакского народа»), «Историческая справка и племенной состав коренного населения Ташкентского уезда», «Следы древних городов, крепостей, курганов в Сыр-Дарьинской и Джетысуйской губерниях», «Краснореченские развалины и город Баласагын», «О местонахождении древнего города Илан-Балыка (Или-Балыка)», «Коксуйские развалины и город Кайлак (Койлык)», «Газовая война у монголов в 13 веке» [6].

Алаш дәуірі қалам қайраткерлері ішінде өз еңбектерінде түркітану мәселелерімен айналысқан ғалым, ағартушы – Халел Досмұхамбетұлы (1883-1939). Санкт-Петербург Әскери-медициналық академиясын бітірген қайраткердің түркологиялық бағыттағы зерттеулеріне алдымен «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты кітапшасы мен «Диуани лұғат ит-түрік» деген мақаласын көрсетеміз. Х.Досмұхамбетұлы мұрасын жинап, зерттеген тілші-ғалым Ғ.Әнестің көрсетуі бойынша, аталған еңбектерден басқа бірқатар шығармаларды да анықтауға тиістіміз: «Оның сыртында әлі қолымызға түспеген мұралары мен «Түркі тілдері туралы» сынды авторлығы толық анықталмаған мақала әліпби ауыстыру мен термин (пән) аталарын қалыптастыру хақындағы талас-тартыстарда айтылған пікірлерін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Мамандығы дәрігер-ғалым, ең алдымен қазақ (түркі) тілінің құрылымы мен жүйесін, оның фонетикасы мен грамматикасын терең меңгеруімен таңғалдырады» [7, 716 б.].

Ғалым, сонымен қатар, өз еңбектерінде қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, татар, түрік және басқа да түркі халықтарының тарихына, ауыз әдебиетіне, тіліне қатысты маңызды ой-пікірлер қалдырды. Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрік» атты ұлы еңбегі туралы қазақ тілінде тұңғыш зерттеу жазды. Әйгілі сөздіктің Стамбулдан шыққан нұсқасы туралы маңызды дерек келтірді [8, 155-163 бб.].

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, публицист, баспагер, әдебиет сыншысы, лингвист, аудармашы Нәзір Төреқұлұлы (1892-1937) қазақ, өзбек, тәжік, орыс тілдерінде жарияланған мақалаларында қазақпен бірге, түркі халықтарының да тарихы туралы құнды мәліметтер қалдырды. Мысалы орыс тілінде жарияланған төменде көрсетілген еңбектерінде Қазақстан және Орта [14:58, 03.04.2026] Назым Ии Филиал: Азия аймағын мекен ететін халықтардың тарихы жайында қызықты деректер ұсынады: «Кокандская автономия», «Туркестанская автономная республика», «Отзыв на книгу В.Бартольда «История Туркестана», «К вопросу об антирелигиозной пропаганде на Востоке», «Словарь хорезмшахи», «К вопросу о латинизации тюркских алфавитов», «К вопросу о латинском алфавите среди тюрков СССР», «Список народностей СССР», «Выступление Н.Тюрякулова на Первом Всесоюзном тюркологическом съезде», «Доклад Н.Тюрякулова на Первом пленуме Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку» (3-7 июня 1927 г.) [9].

Академик, шығыстанушы ғалым В.В.Бартольдтың «Түркістан тарихы» атты кітабы туралы Н.Төреқұлұлы мынадай сын жазады: «Небольшая книга В.В.Бартольда представляет собой конспект лекций по истории Туркестана, читаемых им на историко-филологическом факультете Туркестанского Университета в 1920-1921 гг....позволяет читателю, умеющему самому делать выводы, разгадывать многое в настоящем... Другой пробел, на наш взгляд, заключается в том, что академик В.В.Бартольд мало остановился на XV–XIX вв. истории Туркестана. Между тем это полоса (развитие Кокандского ханства) особенно была бы интересна для читателей: она дала бы ему некоторый ключ к пониманию межнациональных отношений в Туркестане, их развитию при свете

истории» [9, 39 б.]. Әрі ғалым, әрі мемлекет қайраткері болған Н.Төреқұлұлы жеке аймақтың тарихын жіті зерттеу қажеттілігін жақсы түсінді. Себебі тарихты терең танығаннан кейін ғана адамдар арасында бүгінгі күн қарым-қатынасын, әсіресе түрлі ұлттар арасындағы қилы байланыстарды салиқалы жүргізуге болады деп білді.

Алаш оқымыстысы Қошке Кеменгерұлы (1896-1937) Ташкентте Орта Азия мемлекеттік университеті Шығыстану факультетінің түркітану кафедрасында А.Шмидт, М.Гаврилов, А.Дубсон сынды белгілі шығыстанушы мамандардан білім алады (1928-1930). Ғалымның түркі халықтарының тарихы туралы жазған негізгі еңбегі – «Бұрынғы езілген ұлттар» кітабы (1924) [10, 77-128 бб.]. Мәскеудегі «Күншығыс» баспасынан жарық көрген зерттеуге Ә.Бөкейхан редакция жасады. Кітапта: қазақ, өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түркімен, татар, башқұрт, қарашай-балқар, чуваш, саха т.б. түркі халықтарының тарихынан деректер беріледі. Еңбектің құнды жері – оның мазмұнынан Ресей Империясының отарына түскен аймақтар туралы қазақ ғалымының бір ғасыр бұрынғы көзқарасы байқалады. Сол аймақтар өз азаттығынан қалайша айырылды? Оған нендей тарихи жағдайлар себеп болды? Азаттық үшін күрес жолы қалай жүрді? Ресей құрамында ол ұлттар қанша уақыт өмір сүрді? Бұратана халықтардың қосылғаннан кейінгі замандағы әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы қалай өрбіді? Болашақта ол ұлттарды не күтеді? Осы сынды сұрақтарға Қ.Кеменгерұлы жауап іздейді.

«Қазақ қызметкерлерін басқа ұлттармен таныстырайын деп жазып отырмын. Бұл кітаптың төрт аяғы түгел толық жазылмаса да, жоқтан бар жақсы. Аз да болса пайдасы тиер деген үміттемін» [10, 81 б.],– деген ескертуінде автордың туған халқының болашағына жанашырлығын байқаймыз. Өзге халықтардың үлгісімен танысқан қазақ қызметкерлері осы кітаптан туған халқының даму жолына ғибратты мысалды байқайды деп сенеді.

Қазақ тіл білімінің ғылым ретінде қалыптасуына зор еңбек еткен белгілі ғалым, профессор, түркітанушы – Құдайберген Жұбанұлы (1899-1938). Ленинградтағы Шығыстану институтында білім алған Қ. Жұбанов сол жерде көрнекті түркітанушылардың дәрістерін тыңдады. Ол араб, парсы, орыс, түрік, моңғол тілдерін меңгерген. Академик А.Н. Самойлович жетекшілік еткен «Түркология семинарийіне» түскеннен кейін КСРО Ғылым академиясы Тіл және ойлау институтының аспирантурасына ауысып, осында Н.Я. Марр, Н.И. Мещанинов, А.В. Богородицкий сынды белгілі лингвист ғалымдардан оқыды. Ғалымның түркологиялық бағытта жасаған еңбектері осы күні біршама зерттелді. Ол жөнінде қысқаша былай түйіндеуге болады:

Қ. Жұбанұлы бірнеше түркі тілдерін біліп қана қоймай, сол тілдерде жазылған көркем шығармаларды оқып, түркі халықтарының классик ақын-жазушыларын талдаған. Оны ғалымның «Абай қазақ әдебиетінің классигі» атты зерттеуінен байқаймыз. Еңбек 1934 жылы жазылғандықтан, оның ішінде әдеби мұраға байланысты идеологиялық-таптық көзқарастың барын түсінеміз. Алайда осы зерттеуден біз оның авторының қазақ әдебиетінің ғана емес, сонымен бірге, туысқан түркі әдебиетінің де білгірі екендігін көреміз. Өзбек, қырғыз, түркімен,

қарақалпақ, татар, башқұрт халықтарының әдебиетіне шолу жасап, татар әдебиетіне кеңірек тоқталады: «Татарстанда Абаймен бастас екі-ақ адам бар еді. Мұның бірі – Чиһабуддин Маржани, екіншісі – Қажом Насыри. Еділ бойын басқан ескі фанатизм тұманының арасынан алғаш сәуле берген, татардың жаңа өсіп келе жатқан жас буржуазиясына мәдениет жөнінен жол ашпақшы болған ХІХ ғасырдың соңғы жарымындағы татар жанашырлары осы екеуі болған» [11, 171 б.].

Түркі халықтарының басым бөлігі ХХ ғасырдың басында үлкен империялардың отар аймағына айналды. Ол – тағдырдың жазуы болды. Түркі халықтарының ішінде саны жағынан екінші, мекен ететін жері тұрғысынан бірінші орында болған қазақтар да сондай күн кешті. Біздіңше, алаш оқымыстылары түркі халықтарының тағдыр-талайын түсіне отырып, әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын зерттеп, олардың отарлық қамытын кию негізін түсінгісі келді. Сол отарлықтан қалай құтылудың амалын іздеді. Отарлықтан құтылып, өркендеген халықтар қатарына қосылуды арман етті. Қазақ халқының тарихын, тұлғаларын қарастырғанда, қазақпен туысқан тілегі бір, тағдыры ортақ түркі халықтарының да өткені мен бүгінін зерттеуді өздеріне мұрат санады. Ол ізденістердің қазақ үшін үлкен пайдасы болатындығына сенді. Себебі қазақ халқымен жағдайы бір, тағдыры жақын туысқан жұрттар да барын алаш зиялылары көрсеткісі келді.

Азаттық үшін күрес жолында бірлесіп жеңіске жетудің мүмкіндігі бар деп ескертті. Сол күрестің негізгі амалы өзге халықтардағыдай жұрттың санасын оятып, ағартушылық жұмысын кеңейту екендігін айтты. Алаш ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыров: Ана жерде татар тұр, // Басқалармен қатар тұр,- деп бекер жазбады. Туысқан түркі жұрты саналатын татар халқының мәдениетке, оқу-білімге жақындығын айта отырып, сол жағдайды қазақ халқымен салыстыра келіп, ақын өлеңінде ұлттың намысын оятуды көздеді. Бұл идея, осы ұстаным ХХ ғасырдың басында алаш қайраткерлерінің зерттеулерінде де көрініс тапқандығы мәлім. Алаш оқығандарының еңбектеріндегі түркілер жайындағы, соның ішінде татарлар туралы көзқарас қоғамға әсер етіп, ақын өлеңіне арқау болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Букейхан Алихан Нурмухамедұлы. Полное собрание сочинений в 7 томах. – Астана: «Сарыарқа», 2010. – 576 с. – VI том.
2. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Рауан, 1991. – 256 бет.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2008. – 172 б.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
5. Жұмағұлов А. Қазақ әдебиетінің төркіні мен тарихын дәуірлеу. Ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Астана, 2007.

6. Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы, Қазақ университеті, 1993. – 224 с.
7. Әнес Ғ. Көрнекті түркітанушы. Кітапта: Түркі дүниесі. Ғылыми-көпшілік альманахы / Бас редактор – Ш.Ибраев. – Алматы: Интелсервис, 2013. – 836 бет.
8. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы (Избранное). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 бет.
9. Түрякулов Н. Многотомное собрание сочинений. – Алматы: «Елшежіре», 2007. 2-том. – 240 с.
10. Кеменгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Алаш, 2005. – 320 б.
11. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2010. – 256 б.

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН – ҰЛТТЫҚ ИДЕОЛОГИЯ КӨСЕМІ

Ербол Ердембекұлы Тілешов

Филология ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитетінің төрағасы

Қазақтың ел мен жердің азаттығы турасындағы аңсары, күресі ХХ ғасырдың таңында халықшылдық, елшілдік сананың ұлттық идеологияға ұласқанын кеңінен байқатты. Сан ғасырлық тарихымыздағы алғашқы ұлттық идеологияның дәл осы кезеңде қалыптасуының бірнеше себептері бар.

Біріншіден, аталған кезеңде қазақ зиялыларының үлкен шоғыры қалыптасты. Оның басында Ресейдегі саяси-қоғамдық жағдайлармен жақсы таныс, қазақтың теңдігі мен бостандығын саяси жолмен ғана шешуге болатындығын терең түсінген, халқына қамқор боларлық Әлихан Нұрмұхаммедұлы Бөкейхан және рухани мәдениетіміздің ең негізгі тұлғасына айналған, жаңа ренессанстық дәуірді бастаған Ахмет Байтұрсынұлы тұрды.

Екіншіден, Ресейдің ішіндегі саяси-қоғамдық ахуал бодан халықтардың өздерінің бостандығы пен теңдігі үшін саяси күреске шығуына кезеңдік мүмкіндіктер тудырды.

Үшіншіден, қазақ тарихының даму логикасы, елдік сананың деңгейі саяси қозғалыстың осы кезеңге келуін қалады. «Ұлт» сөзінің белсенді лексикамызға енуі де, «Алаш» сөзінің халықтың шығу тегіне, төркініне қарай ғана емес, халықты біріктіретін қуатты ұғымға, ұлттық ұранға айналуы да осы кезеңнің жемісі екендігі кездейсоқ болмаса керек.

Ендеше, қазақ ұлттық идеологиясы жөнінде айтқанымызда, кең мағынадағы сипатын, мазмұнын ХХ ғасырдың бас кезеңімен тікелей байланыстырамыз. Аталған үш негізгі себептің дәуірлік идеологияға айналуында, әлбетте, отаршылдық саясаттың қысымы жатыр. Оны Алаш қайраткерлерінің өздері де жазған болатын. Яғни, әлемдегі отаршылдық тәжірибесі көрсеткендей, қазақтың да ұлтшылдығын өршіткен отаршылдық саясат, отаршыл үкімет. Әлекеңдер тұтас қоғамдық ойға, рухани пікірге, кейінірек идеологияға айналдырған қазақ ұлтшылдығы – басқа халықтардан үстемдікке, артықшылыққа құрылған ұлтшылдық емес, туған халқының нақты жағдайынан, атап айтқанда, отаршылдық езгісінен теңдік пен бостандыққа ұмтылуға, еңсесі түскен, есесі кеткен қазақты жұрт қатарлы ел етуге бағытталған саяси һәм рухани күрес болатын.

Бұл күресті бүгінгі тарихнамамызда «Алаш қозғалысы» деп атап жүрміз. Тарихымыздағы ең ірі, ең мақсатты қозғалыс қазіргі кезде зерттелініп, қоғамдық санадан берік орын алып ең жарқын, ең айбынды, ең жемісті кезең ретінде бағалана бастады. Әлбетте, қазақтың белсенді саяси күреске түсуінің алғашқы үлгісі, тұңғыш толымды тәжірибесі болған, үш жүздің баласын басты мұрат жолына ұйыстырған, ұлттың рухани өрлеудің белесті кезеңіне айналған Алаш қозғалысы тәуелсіздігіне «тәубе» деп жатқан бүгінгі қазақ үшін де, егемендіктің жемісін татар, табысына тамсанар болашақ қазақ баласы үшін де тағылым

мектебі, өнегелі өріс болмақ. Алаш қозғалысын зерттеу, зерделеу, санада қорыту қазақтың бақыты мен баяндылығының үлкен кепілі. Осыны ұғынған сайын біз ұлттық абырой мен намыстың не екенін, азаттықтың тым қымбат болғандығын, егемен ел болып қалудың, ұлт болып сақталудың әрі аманат, әрі ұлы мақсат екенін жақсы түсінбекпіз.

Алаш қозғалысының тарихында Әлихан Нұрмұхаммедұлы Бөкейханның үлесі зор деп ғана айтсақ, айрықша тұлғаға аздық етер еді, дұрысы – Әлекең сол қозғалысты бастаушы әрі жетекшісі һәм ұлттық идеяны тұтас дәуірдің ірі саяси идеологиясына айналдырған шын мәніндегі көсем. Өйткені, ол 1905 жылғы «Қарқаралы құзырхатынан» бастап Алашорда үкіметі тарағанша азаттық қозғалысының басында тұрды.

Қозғалысты ұйымдастырушыдан бастап Алашорда үкіметінің төрағасына дейін жеткен қайраткерлік тынымсыз һәм үздіксіз күресі көшбасшылық, жетекшілік биік тұлғаға ғана айрықша сипатталады. Онымен иықтас, мұраттас серігі Ахмет Байтұрсынұлымен салыстырар болсақ, Әлекеңді тұтас Алаш қозғалысының саяси көсемі ретінде, Ахаңды рухани көсемі ретінде бағалағанымыз жөн. Әрине, бұл біздің жаңалығымыз емес, бізге дейін де ұқсас пікірлер айтылған, жазылған. Біздікі орайлы тұста тағы да нақтылау.

«Бүкіл Ресей империясын құшағына алған 1905 жылғы революциялық жағдай қазақ қоғамында ұлтшылдық идеологиясының тұтас бір концептуалдық сипат алғандығын және пәрменді қалыптасу жолында тұрғандығын анық байқатты» деп жазады академик М. Қойгелдиев [1, 211]. Қазақ қоғамы үшін ең өзекті, ең ірі саяси идеологияның басында Әлихан Нұрмұхаммедұлы Бөкейхан тұрды. Ғаламдық қақтығыстар мен мүдделер бірде бітискен, бірде қарсыласқан, саяси қайшылықтары мол, әлемнің саяси картасына сан рет өзгерістер енгізген XX ғасырды Алаш баласы да саяси күреспен бастады.

Алдымен отаршылдықтың қазақ даласына таңылған тәртібін өзгерту үшін ұлықтарға өтініш жазудан бастаған қазақ зиялылары одан түк өнбесін білген соң саяси һәм рухани күреске көшті.

Ресей империясының саяси тәртіптерінен туындаған қысымға саяси күреспен ғана қарсы тұруды ұғынған олар халықтың санасын оятуды, қазаққа өзінің күйін білдіруді мақсат етті. Саяси, рухани ұлтшылдық ұранын көтерген қазақ қайраткерлері, Ахаң сөзімен айтқанда: *«Талауда малы, Қамауда жаны»* қалған халықтың басқалардан астамшылығын, өзгелерден еректігін емес, жұртының мінезіне сын, күйі мен халіне аяушылық, талапсыздығы мен сауатсыздығына кейіс, жалқаулығы мен көнбістігіне ашу, жікшілдігі мен рушылдығына ыза білдірді.

Әлекең бастаған зиялы топ, әсіресе, қазақтың өзімен іргелес халықтардан кәсіп, білім, шаруашылық жағынан кейін қалып жатқанын, сөйтіп өз жерінде тұрып, өз үлесінен құр қалатынын айтумен, үндеумен болды. Әлихан Бөкейханның: *«Ақыл да, ұсталық та оқумен, істеумен жүре ұлғаяды. Дүниедағы жер билігі күннен-күнге ақылды, ұста жұрт қолына ауып барады. Европада ұлыз патша атанған жұрт, халықтың ақылды ұсталығына сүйеніп ұлыз патша болып отыр. Біздің қазақ жерін мұжық алғанда мұжық табан ет,*

маңдай теріне сүйеніп алып отыр. Бұрын қазақ «Аху, уху» деп неше мың жылқы босқа өзінен өзі өсіп өнетін мал айдап, көшіп жүрген жерден, мұжық келе сала қазына суырып алып, байып отыр» деп дәуір тынысын танып, халқына заманына қарай амал жасауға шақыруы, *«Бұл тіршілік үлкен талас, бір бәйге: жүйрік алады, шабан қалады. Жүйріктік – ақыл, ұсталық, жәһитшілікте»* деп қазақты қайрауы ешқандай ұлттық астамшылыққа бастамайтын ойлар. Ұлттық идеология – ұлттық астамшылық емес, ұлттық астамшылықтың «шовинизм» деген өз атауы бар. Әлекеңдердің ұлттық идеясы қазақ қоғамының жағдайымен байланысты алсақ, гуманистік ұлтшылдық, ал сол кездегі Ресейдің саяси ахуалы контекстінде айтсақ, демократиялық ұлтшылдық.

Қазақтың табиғи гуманизмі, өзге ұлттарға деген тарихи, әлеуметтік, қоғамдық қарым-қатынастары мен көзқарасы, халқымыздың басқаға босағаға ысырылып төрден орын беретін ақкөңілдігі мен аңқаулығы, артын ойламай алдыға түсіп кететін далалықтарға тән, кейде өзіне зиян болып жататын ақжарма мінезі мен дағдысы – өзін-өзі билеген кең заманнан Ресейдің отаршылдығына түскен, оның қитұрқы саясаты үстемдік еткен заманда халықтың дағдаруына, рухани деградацияға түсуіне әкелді.

Жыраулар болжаған, Дулаттар ашынған, Абай налыған заманның халіне бұдан былай қазақ оқығандары көнбек емес еді. Енді бұл саясат майданына айналған дәуірде саяси күрес қажет. Қазақтың Еуропа елдері сияқты саяси институттары, саяси партиялары болмаған себепті оны сақтайтын ұлттық күрес идеологиясы ғана. Жұртты бостандыққа ұмтылуға үндейтін, халықты рухани жаңғыруға шақыратын ұлттық ұрандар ғана дәуірдің ең өзекті, ең қажетті таңдауы болмақ.

Қазақ ұлтшылдығының саяси идеология ретінде ХХ ғасырдың елең-алаңында тууы табиғи да, тарихи да қажеттілік болатын. Осы саяси идеологияның басында тұру, серіктері мен ниеттестеріне жетекші болу, жалпы халыққа саяси көсем болу Жаратқанның пәрменімен Әлихан Нұрмұхаммедұлы Бөкейханға бұйырды деп сеніммен айтуға болады.

Ұлттық идеология Алаш қозғалысының өзегі мен бағыты болды. Әрине, ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының саяси көзқарастары, қоғамдық ойлары, өзіндік позициялары абсолютті түрде бірдей болды деп те айтуға болмас. Десек те, Әлекеңмен мүдделес көптеген қайраткерлеріміз ғасыр басынан бастап Алашорда тұсына дейін онымен бірге ұлттық саяси платформада болғаны ақиқат.

Петерборда жоғары білім алумен бірге, орыс қоғамындағы әртүрлі саяси, қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірлермен жақсы таныс болып келген жігерлі жас 1894 жылдан бастап 1905 жылға дейін ел ішінде болып, халықтың жағдайын терең түсініп, азаматтық көзқарасы қалыптаса бастады. 1896-1903 жылы Щербина экспедициясына қатысуы да Әлихан Нұрмұхаммедұлының қазақ даласының жағдайын, елдің тұрмысын барынша жан-жақты білуіне жәрдемдесті. Әрине, ол туған халқының отаршылдық езгідегі халіне тек бақылаушы, танушы ретінде ғана қараған жоқ.

Қазақтың мұңына, тұрмысына жанашырлықпен қарап, сол кездің өзінде тар кезеңнен қалай шығуды ойластырғаны күмәнсіз. Яғни, Әлекең осы жылдары өзінің азаматтық бағытын айқындап, саяси күрес тәжірбиесінен өтті деп ойлаймыз. Егер олай болмаса, білімі, ел ішінен жинаған этнографиялық, тарихи, әдеби материалдары оны Шоқан Уәлиханов немесе Мұхаммед-Салық Бабажанов үлгісіндегі оқымысты, этнограф, фольклоршы деңгейінде қалдырар еді. Әлиханнның дәуірі аталған ағартушылар дәуірінен мүлде талабы да, мақсаты да басқа дәуір еді. Міне, дәуірдің сипатын аңғарған Әлекең саяси күреске түсуге, бел шешіп кірісуге әбден дайын болды. *«Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық, саясат ісін ұғынбаса – тарих жолында тезек теріп қалады»* деп жазғанындай, Әлихан Бөкейхан ендігі уақытта қазақтың «саясат ісін» ұғынуына бар білімі мен қабілетін, күш-жігерін жұмсады.

1905 жылы «Қарқаралы құзырхатын» ұйымдастырған, осы жылы қарашада Мәскеуде өткен земство және қала қайраткерлерінің сиезіне қатысып, халқының дін еркіндігін, сайлау құқын, тілдік мүддесін көтерген, желтоқсанда Оралда Қазақ конституциялық-демократиялық партиясының сиезін өткізген, 1906 жылы Семей облысы қазақтары атынан Ресейдің I Мемлекеттік думасына депутат болып сайланған, төңірегіне өзі сияқты елшіл, ұлтшыл азаматтарды топтастыра білген Әлекең өзінің саяси ой-пікірлері арқылы да, күресі арқылы да серіктеріне де, мүдделес інілеріне де, бұқараға да ұлтшылдық идеологияны дарытты. Бұл турасында кейінірек Қошке Кемеңгерұлы: *«Үкіметтің қара құғын жасаған күндерінде, айдауына да, абақтысына да шыдап, ел үшін басын құрбан қылған ат төбеліндей ғана азамат болды. Бұл топты баулыған – Әлихан»* деп жазды [2, 67].

Қандай да бір қоғамдық, саяси, рухани құбылыстың ортақ атауға ие болуы үшін, әлбетте, оны сипаттайтын ортақ ерекшеліктер де болмақ. Бұл ерекшеліктер құбылыстың тұтастай үдеріс болғандығын айғақтайды. Біз бұл арада Алаш қозғалысының 1905 жылдан бастап 1920 жылдың көктеміне дейін созылған үздіксіз үдеріс екендігін айтпақпыз. Егер ұлт-азаттық қозғалысты осындай үдеріс десек, оны тұтастыратын, бір жүйелі құбылыс ететін критерийлер де болмақ.

Біздің ойымызша, Алаш қозғалысын тұтас саяси, қоғамдық, рухани үдеріс ететін әлгіндей критерийлер мыналар:

1) *Қозғалыстың басында тұрған және оны өрістеткен тұлғалардың бірлігі мен тұрақтылығы;*

2) *Қозғалыстың басталған уақыты және аяқталу кезеңі;*

3) *Қозғалыстың басты идеясының жалғаспалылығы мен үздіксіздігі;*

4) *Қозғалыс мұратын жүзеге асырудағы амалдар мен тәсілдердің сабақтастығы;*

5) *Қозғалыстың жалпыхалықтық сипат алуы;*

6) *Қозғалыстың мәдени-рухани сипаты;*

7) *Қозғалыстың атауы.*

Бізге қажеттісі «Қозғалыстың басында тұрған және оны өрістеткен тұлғалардың бірлігі мен тұрақтылығы» деген алғашқы критерий. Әлекеңнің 1905

жылдан бастап Алашорда таратылғанға дейін саяси қозғалыстың тұрақты жетекшісі болғанын көреміз. Яғни, Бөкейхан тұлғасы, саяси қызметі – Алаш қозғалысының мақсатты, үзіліссіз тұтас үдеріс екендігін айғақтайтын басты факторлардың бірі.

Саяси билігі өзге діні, тілі жат елдің қолына көшкен қазақ сияқты халықты ояту, намысын қайрау, саяси күреске жұмылдыру Алаш қайраткерлері үшін оңай болмағаны бүгін кімге де болса аян. Әлекең бастаған қазақ зиялылары бір жағынан патша үкіметінің қазақты қанауға, езгіге салуға негізделген қатал да қытымыр саясатына қарсы шығып, екінші жағынан *«Жұрттың берекесі кетуге түптеп себеп болған нәрсе, қазақта бірліктің жоқтығы»* деп өзі айтқандай, кең сахараға бірде сыйып, бірдей сыймай жүрген қазақтың бірлігі жолында да аянбай қайрат қылуға тиіс болды. Бұған қоса, халыққа өзінің абыройы мен беделін, сондай-ақ білімі мен мәдениеттің артықшылығын, нағыз еңбектің мұратқа жеткізетіндігін ұғындыру қажет болды десек, бұл салада да Бөкейхан қаламымен қазаққа талай сөзін арнады. Мақалаларында қазақ қоғамының әлгі айтылған мәселелері көтеріліп, Әлекең ұлттың рухани ұраншысы да болды. Осындай мазмұндағы еңбектері, сөздері Әлихан Бөкейханның қайраткерлігінен, көсемдігінен өрістеп жатты. Еңбектерінде ол саяси күрестің көкейкесті арналарын, бағыттарын айқындады.

«Ұлтына, жұртына қызмет ету – білімнен емес, мінезден» деп жазыпты Әлекең. Пікірдің дәлдігін бүгінгі қазақ қоғамы толық дәлелдеуде. Неге десеніз, өзге тілде жұмыс істейтіндер, әлі күнге дейін балаларын басқа тілде оқытатындар, жиналыстарда, баспасөзде мемлекеттік тілге қарсылық білдіретіндер, ата дәстүрін құрметтемейтіндер, ауыл қазағын, оралманды кемсітетіндер – бүгінгінің оқығандары, білімділері. Яғни, ұлттық мүддеге келгенде ұлтқа ең алдымен ұлттық мінез, намыс, рух қажет екен. Кесек мінезді Әлекең 1905 жылдан өзі мүше болған, өзінің саяси тәжірибе жинауына айтарлықтай әсер еткен кадет партиясынан өз еркімен шыққан кезде көрсетті. Осы мінезі арқылы ол ұлтшылдық көзқарастағы тұлға екендігін тағы да бір паш етті. *«Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз Алаш ұранды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық»* деп жазғаны бүгінгі көзіқарақты азаматтарға белгілі болар.

Ұлт-азаттық қозғалыс ретінде Алаш қозғалысының саяси күресі мен рухани жаңғыру дәуірін қалыптастыруының негізінде ұлттық идея жатыр десек, мұндай жағдайдың кезінде Еуропа мемлекеттерінде де болғанын білеміз. Ағылшын, француз, испан ұлтшылдығын империалистік саясатпен тікелей байланыста айтуға тиіспіз. Өйткені олардың ұлтшылдығы империалистік, басқыншылық, үстемдік саясатын қалыптастырды. Сол себепті де империалистік, шовинистік пиғылдағы олар өзгелердің табиғи ұлтшылдығына тек біржақты үстемдік тұрғыдан баға берді. Батыс саясатшылары, ғалымдары ұлтшылдықты теріс бағалап, әлдебір жат құбылыс ретінде көрсетіп, өздерінің өзге халықтарға жасаған қысымын ұмытып, гуманистік идеяларды насихаттағысы келеді. Яғни, отаршылдық саясаттың арқасында әбден күшейген, қаншама ұлттарды сіңіріп, дінін, дәстүрін, тілін ұмыттырған Батыс мемлекеттері

өздерінің ұлттық мүддесі жолында күрескен халықтардың болуға тиісті ұлтшылдығын әлі де тұрпайы құбылыс ретінде бағалауда.

Империалистік мемлекеттерге, әлбетте, ұлтшылдық саяси идеология, қоғамдағы көңіл-күй ретінде аса қажет емес. Оларда мемлекетшілдік, мемлекетшілдік болғанда үстемдікке құрылған мемлекетшілдік идеология жасалынған. Сол себепті де «ұлтшыл болмау қажет, мемлекетшіл болуы міндетті» деп санайды да, «патриот» деген терминді қолданады. Отаршылдықтан енді шыққан халықтар алдымен өзінің ұлттық тамырын танып, ұлттық санасын барынша қалыптастырып, осындай табиғи үдерістердан соң ғана мемлекетшіл бола алатындығын түсінгісі келмейді, бәлкім, түсіне де алмайды. XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы өз мемлекетінсіз қалай мемлекетшіл болмақ, алдымен ұлтшыл болуы тиіс еді. «Патриот» терминіне келсек, қазіргі кезде оның шығу тегі екі тілмен байланыстырылып жүр. Алғашқысы грек тіліндегі «πατριώτης» деген сөз «отандас» дегенді, «πατρίς» деген «отан» дегенді, екіншісі – латын тіліндегі «pater» деген ұғым «әке» дегенді білдіреді екен. Яғни, бүгінде жиі қолданылатын патриотизмнің түпкі мағынасы отаншылдықпен байланысты. Ал Отанын, байырғы атамекенін отаршылдар басып немесе тартып алған халықтар қалай отаншыл болмақ, өйткені олардың ұлттық санасында болмаса, нақты территориясы басқыншылардың билігіне көшкен, сонда ұлтшыл болмай қайтпек?! Жалпы патриот болған жөн, ол үшін ең алдымен әлбетте өз ұлтыңның қадірін білуің шарт.

Қазақ ғасырлар бойы өз азаттығына ұмтылған бостандық сүйгіш халық десек, бүгінгі тәуелсіздігіміздің бойында бабалар күресі, аталар аманаты бар десек, онда Алаш қозғалысы сол ымырасыз күрестердің, қасиетті аманаттың ең ірісі. Қазақ зиялыларының қаруды кітапқа, қамшыны қаламға айырбастаған, яғни біліммен, билікпен өз халқының құқын, өз жерінің азаттығын талап еткен шынайы, жаңа демократиялық күресі. Бұл күрес – халықтық қарапайым санадан ұлттық ұйысу деңгейіне жетуден, бүтін бір халық ретінде сезінуден, ұлттық намыс жолына көтерілуден бастау алған жалпыұлттық күрес. Қозғалыстың географиясы бүкіл қазақ даласының азаттық күресіне мүдделі екендігін облыстық, уездік, болыстық сиездер арқылы аңғартса, ұлттық сананың өрлеуін жалпықазақ сиездері, Алаш автономиясының жариялануы, Алашорда үкіметінің құрылуы толық паш етті.

Қазақтың көсемдігін, шешендігін, бітімгерлігін, ерлігін, намысқойлығын, ағайынгерлігін, өзге де игі қасиеттерінің баршасын бойларына тоғыстырған Алаштың алдыңғы қатарлы азаматтары дәуір биігінен де, өздерінің білімі мен білігі мүмкіндігінен де туған халқының ахуалын аңғарып, бақыт пен игілікке жетуінің ең басты кепілі де, шарты да бостандыққа жету екендігін терең түйсінді. Халқының тағдырлы талайын анық таныған және үлкен күрес жолына түскен Алаш қайраткерлерінің көшбасшысы Әлихан Бөкейхан болды десек, туған халқы үшін, бүгінгі мен болашағы үшін қаншалықты ұлы тарихи іс атқарғанын жақсырақ сезінбекпіз.

Әрбір қазақ баласы өз бойында қазақтың қаны бар екенін, оның өзгермейтіндігін, қазақ болып қана мұратқа жететіндігін түсініп, барын бағалап,

бүгінге тәубе деп, болашақта қазақ елінің тілеуін тілесе, баршамыз еркін сиятын байтақ жеріміз, көштен қалдырмайтын байлығымыз, ең бастысы айналайын азаттығымыз дүниедегі ешқандай мемлекет пен ұлттан да кем етпес!

Әдебиеттер

1. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп, 2008.
2. Кемеңгерұлы Қ. Таңдамалы. Құрастырған Д. Қамзабекұлы. Алматы: Қазақстан, 1996.